

Դ.

ՄԱՐԱՑ ԳՐԻԱՌ==ՄԱՐԳԵԱԽԱՌ.

ա.

Մեր դասական հեղինակների Մարքն է Մարաստանը. իսկ Մարաց աշխարհը, մանաւանդ թէ Մարաց գաւառը Հայաստանի հարաւային երկիրը՝ Վիշապագունքը չեն Աթդահակի սերունդ Մարեր—Մուրացան նախարութիւն, այլ Հայաստանի նախնական բնակիչների Արարատում իշխող տունը, քաջքերը՝ Ոստանիկ և Արշակունի տունը. ժողովրդական գրոյցների միամիտ գերմարդ դեերը և չար դե—սատանաներ։ Մուրացան նախարարութեան մարական ծագումը «թագաւորութեան երկրորդ լինելը» շփոթութիւն է Մարաց հետ նոյնացնելուն։ Մարերը հաւանօրէն ապրում էին հարաւում։ Մարացւոց տէր ժողովրդական բացատրութիւնը Մարաց մէջ Մարակերտ շինողը Արտաշիասի որդին Արտաւազդն է և ոչ թէ Տրդատ Արտաշէսի, որի յաջորդ Exedares—Շիդարը շփոթուած նոյնացուած Արտաւազդի հետ. Շարուրում էր գուցէ «Ապարանք Արտաւազդայ», սակայն Մարազկերտը հարաւում։—Աթդահակի և իւր սերունդի Վասպուրականում բնակուելու աւանդութիւնը ըստ Թովմաս Արծրունու։ Տրդատ—Արտաշէսի անցքերն ևս հիւսիսում՝ Արարատում և հարաւում Վասպուրականում. եզրակացութիւն։

Մեր դասական հեղինակներն ունին «Մարք», «Մարաց աշխարհ» և «Մարաց գաւառ» անուններ, որ պէտք է միմեանցից զանազանել։ Երբ Ագաթանգեղոսն ասում է, թէ առաքելները «Սփռեցան . . . ոմանք ի Մարս և ոմանք ի Պարթևս, ոմանք ի Խուժաստան»¹, այդ ի հարկէ իսկական Մարաստանն է, որ թեպէտև լեռնային աշխարհ լինելով

1. Ագաթանգ. ՂԴ § 689.

շատ անգամ կոչւում է առանց անուան միայն «լեռնոտ երկիր»¹, բայց և այնպէս այդ չէ կարող Ագաթանգեղոսի նախընթաց զխում Կորդուաց և Ատրպատականի միջև յիշուած «Մարաց ամուր աշխարհը» լինել, որքան և այդ էլ կարող էր նշանակել: Այսպէս էլ թուում է, թէ Սերէոսը տարբերում է «Մարք»² իբրև ժողովուրդ և ամբողջ երկիրը³ և «Մարաց ամուր աշխարհը»⁵ և մենք տեսանք, որ նա ունէր և «Մարաց գաւառ»⁴: Սոյնպէս և Խորենացին ունի Մարքոյն Մարաստան⁵, որից տարբեր են «Կողմանք ամրութեանն Մարաց»⁶, որտեղով անցնում էին Միւնիք և կամ թէ «Կողմանք Մարաց»⁷, որ Խորենացին առել է Կորիւնից, այլ և Հռիփսիմեանց պատմութեան յիշատակած «Մարաց երկիրը», Կանգուար-Ագուաւաքարին և Պաղատ լեռան սահմանակից «Մարաց երկիրը»⁸: Վերոյիշեալ չորս հեղինակները, բացի Կորիւնից, յիշում են և Ատրպատականը:

Մեր նպատակը չէ քննել այն բոլոր դէպքերը, յիշել որտեղ այդ անունները ուրիշները ևս յիշատակում են. բաւական է միայն շեշտել, որ Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ Հայաստանին էր պատկանում «Մարաց ամուր աշխարհը» Տրդատ Բ. Մեծի ժամանակ և որ Արշակ Բ. ի դէմ ապստամբեց այդ «Ամուր աշխարհն Մարաց», բայց Պապի ժամանակ Մուշեղ սպարապետը նուաճեց այդ միւնոյն երկիրը՝ «զկողմանսն Մարաց»⁹: Եւ այս ի հարկէ կարող չէ լինել ոչ Մեծ Մարաստանը և ոչ էլ Փոքրը՝ Ատրպատականը,

1. Արտաշիր Սասանեանի համար ասուած է. Darauf zog er... nach Nmadhân und nahm es mit Gewalt ein, ebenso das übrige Bergland Adharbaigân, Armenien und Mosul», իսկ Պապիկի համար. «Dann schrieb er an Ardawân den Pahlawi, König des Berglandes und der angrenzenden Länder» (Tabari, էջ 15, 7):

2. Սերէոս, Բ. էջ 13 և Ա. էջ 8: 3. Անդ, Ա. էջ 9:

4. Անդ, Գ. ԼԲ. էջ 112. Հմմտ. Eransvahr, էջ 19:

5. Խորեն. Ա. ԻԱ, 46. Բ. ԼԸ. 116 են: 6. Անդ, Բ. ԿԳ, 141:

7. Խորեն. Գ. ԽԷ, 238. Հմմտ. Կորիւն, էջ 16, 21. Վենետիկ

1894. 8. Խորեն. էջ 301—302: 9. Բուզ. Դ. Ծ, 164. Ե, ԺԱ, 214:

մանաւանդ որ Բուզանդարանն ևս առանձին յիշում է և Ատրպատականը: Անշուշտ շատ առաջ Մարաստանի մասն է եղել այդ աշխարհը, ինչպէս անունից էլ պարզ երևում է. բայց որ գոնեա Դ. դարում Հայաստանին էր պատկանում և առանձին աշխարհագրական, հաւանօրէն և ազգագրական միութիւն էր կազմում, որ մտքով և դործ են ածել մեր պատմագրերը:

Արդ Հայաստանի ո՞ր մասումն էր գտնւում այդ «Մարաց ամուր աշխարհը», որ կոչւում է և «Մարաց գաւառ», «կողմանք ամրութեանն Մարաց» «Մարաց երկիր» և այլն: Մինչդեռ Ագաթանգեղոսի անուշադիր թողնուած վկայութիւնից շատ պարզ է, որ այդ աշխարհը կամ գաւառը գտնւում է Հայաստանի հարաւում կորդուաց և Մահաբրտանի ու Ատրպատականի միջև, այլ բան է ասում մեր ազգային յայտնի աւանդութիւնը: Խորենացին պատմում է, որ Տիգրան Հայկազեանը սպանելով Մարաց Աթահակ թագաւորին «եւ զտուն նորա ի գերութիւն վարեաց, և զԱնոյշ մայրն վիշապաց»¹, իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աշդահակայ, և զԱզուսն ի սերմանէ Աշդահակայ աղջկունս՝ հանդերձ պատանեկօք և այլ քազում գերեօք, որչափս թէ աւելի քան զբիւր մի, քնակեցուցանէ՝ յարեւելեաց ուսոց մեծի լերինս՝ մինչեւ ի սահմանս Դողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիոզայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամբողջին Նախջաւանու. և գերիս աւանսն զիւրում. և զՋուղայ և զԽոշակունիս², իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն զբոլոր

1. Խորեն. Ա, ԼԱ, 59:

2. Դ. Ինճիճեանը յիշում է մի գիւղ «Խոշակաշէն: Գեօղ Հայոց փոքր ինչ հիւսիս ի Զահուկ աւանէ առ ստորոտով բարձր լերին որ կոչի Նըլան դաղը [=Իլան դաղ]: Բնակիչք սորա ըստ մեծի մասին ցրուեցան յիզմիր: Այս գիւղ թերևս է նոյն ընդ Խոշակունի աւանին, զոր յիշէ Խորենացին» (Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Ասիա, հատոր Ա. էջ 267. Վենետիկ 1806): Իսկ Խրամի մասին հետեւեալն է ասում. «Տարաշամբ: Ի Հայոց սովորաբար կոչի Նամբ. ի հնումն կոչէր Խրամ, յորոյ իբր թարգմանու-

գաշտն, որոյ դուռնն Աժդահական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանայ, Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւոլքն իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն... իսկ պաշտօնեայն տայ Անուշայ ի նոյն Մարաց, որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան»¹։

Շատ բնական է, որ Այրարատ նահանգի այդ կողմերում ապրող Մարաց անունով կոչուէր և երկիրը, մանաւանդ հայ ժողովրդից, ինչպէս ցարդ հասկացել են բոլոր հայ և եւրոպացի գիտնականները, բայց որովհետև այդ ժողովուրդը հայերից կոչուել է վիշապազունք, ուստի Խորենացին անմիջապէս յարում է. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան, յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աշդահակայ՝ Վիշապազունս զնոսա կոչելով։ զի Աժդահակը ի մեր լեզուս է վիշապ»։ Խորենացու այս տեղեկութիւնը, թուում է, թէ հաստատուում է նոյն թուելեաց երգերով, որոնցով անմիջապէս շարունակում է իւր պատմութեան թելը. «Այլ և ճաշ ասեն գործել Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց։ Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղի ապսրանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու»²։

Թիւն կոչեցին այլազգիք Տարա կամ Տէրէ, որ է Խրամ, ձոր... Գոյ աստէն մենաստան... սրբոյն Ստեփաննոսի» ևն (Անդ, Ա. էջ 269)։ Դիտելու է սակայն, որ Դարաշամբը Երասխի աջ ափին է, Պարսից Հայաստանում, մինչդեռ այժմ էլ Երասխի ձախ ափին Ռուսահայաստանում, Աստապատ գիւղի և Նախիջևանի միջև կան աւերակներ, որ աստապատից այժմ կոչում են Խուրում, որ հաւանորէն Խրամ բառի աղաւաղումն է։

1. Խորեն. Ա, Լ. 57—58։

2. Մոմզէնը մերթում է հակառակ Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի, որ Հաննիբալը Հայաստան գնացած լինի և Հայոց Արտաշիսը նորա խորհրդով Արտաշատը հիմնած լինի (Theodor Mommsen, Römische Geschichte I, 749, Berlin 1881). Բայց հաստատ է, որ Արտաշիսան է հիմնել, ինչպէս որ Հայոց Թուելեաց ժողովրդա-

կան երգն էլ վկայում է, որովհետեւ Ստրաբոնի ժամանակ էլ, որ ծնունել է մօտ 65 ն. Ք. (և +24 Յ. Ք.) թագաւորում էր Արտաշէս Բ. Տիգրան Բ. Մեծի որդին (32—20 ն. Ք.): Այսպիսով, ինչպէս կարծում ենք, խորհնացու մի խոշոր շփոթութիւնն ևս, որ դուցէ երգերինն է: Ըստ Մ. խորհնացու իւր Արտաշէս Բ.ի, կամ, ինչպէս սորան անուանում է, Տրդատ-Արտաշէսի յաջորդն են նորա որդիքը Արտաւազդ, Տիրան և Տիգրան (Բ. ԿԱ, ԿԲ, ԿԴ, ԿԵ), մինչդեռ ըստ օտար պատմագրների Աշխադար—Աքսիդար—էքսեդար, Պարթամասիր և Պարթամասպատ (Գաթըրճեանց, Տիեզերակ. Պատմ. Բ, է, 173 շշ. Վիեննա 1852:—Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննակ. Պատմ. Հայոց Բ. ԺԲ, 250 շշ. Թիֆլիս 1895:—Դ. Ա. Халатъянцъ, Очеркъ Истории Арменіи XIV, 299 շշ. Москва 1910) ևայլն:

Օտար աղբիւրները Տրդատ-Արտաշէսի շրջանի պատմութեան առատ են և կասկածից դուրս, մինչդեռ խորհնացուն—Հայոց վիպասանքը, արդէն շփոթել են և՛ Տրդատ Արտաշէսից առաջ եղած Արտաշէսների գործերից շատերը վերագրել են նորան (Մ. Արեղեան, Հայ ժողովրդ. Առասպելները Մ. խորհնացու մէջ, Ե, 1, էջ 315—325, Վաղարշապատ 1899): Ըստ օտար աղբիւրների Արտաշիաս կոչակալը 189—160 ն. Ք. ունեցել է յաջորդներ՝ Արտաւազդ, Արտոյացիստոս, Տիգրան և Տիգրան Բ. Մեծ (W. Dolens et A. Katsch, Historie des Anciens Armeniens, V, 194. VII, 226. Genève 1907). սակաւ ինչ տարրեր է Գ. Խալաթեանցինը: Այս յաջորդներից Բ-ը դիւրութեամբ կարող էր վէպի մէջ նոյնանալ ա-ի հետ. իսկ Գ-ը խորհնացու Տիրանից միայն մի տառով է տարրեր, որով մենք կստանանք իսկապէս խորհնացու Տրդատ Արտաշէսի յաջորդները շարքով: Այլի է ընկնում և օտար աղբիւրների Տրդատ Արտաշէսի վերջին երկու յաջորդների անուանց նմանութիւնը:

խորհնացին ուրեմն իսկապէս Արտաշիաս—Արտաշէսի յաջորդները դարձրել է Տրդատ—Արտաշէսի յաջորդներ, որ նա կարող էր արած լինել իւր ծանօթութեանց հետ հիմնուելով և իրեն ծանօթ, բայց անլստահելի համարած Անանունի վերջին ցանկի վրայ (Սերէոս, Ա, 6, 10), որ ինքն իրօք մշակել է, ինչպէս այդ ցոյց է տուել բազմահմուտ հայագէտ Ն. Մառը (О начальной Истории Арменіи Анонима), ի հարկէ ոչ թէ անպատճառ Անանունի հայ Արշակունի թագաւորների ցանկը գլխաւոր և կողմնակի ճիւղերի բաժանելով, քանի որ խորհնացու Բ, ա, 69 վկայութիւնը վերաբերում է Այրարադից դուրս ապրող Արշակունիներին (Բ, Ը, 81): խորհնացին հակառակ վիպասանքի Արտաշիասի փոխարէն Արտաշատի հիմնադիր համարելով Տրդատ Արտաշէսին, բնականաբար նորա որդիքն ու յաջորդները Արտաւազդ, Տիրան և Տիգրան համարել է վերջինիս որդիքը, մինչդեռ իրօք Տրդատ Ար-

նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարա-
կերտ, որ է ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի Շարուրայ»։
Որ վերևի վկայութեան մէջ երկիցս յիշուած «մեծ լեառն»
էլ Մասիսն է, տարակոյս արդէն չկայ, և Խորենացին իւր
գիւտով հիացած իսկոյն յարում է. «Եւ արդ ոչ առաւել
աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմու-
թեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց,
որք են յազատն ի վեր ի Մասիս»։ Այժմ արդէն անտա-
րակոյս Կորիւնից առած Խորենացու վկայութիւնը, թէ
Մեսրոպ-Մաշտոցի Գողթն գաւառում քարոզութեան ժա-
մանակ «հալածական լեալ դեք մարմնաւոր տեսեամք ան-
կանէին ի կողմանս Մարաց»¹ կարող է վերաբերել Մասի-
սից արևելք ապրող Մարաց, այնպէս և Տրդատ Բագրա-
տունու վերաբերեալ խօսքը. «Եւ ինքն գնաց ապստամբեալ
ի կողմանս ամրութեանն Մարաց», մանաւանդ որ անմիջա-
պէս կցում է. «Եւ հասեալ ի Սիւնեաց աշխարհն»², որ սահ-
մանակից է Շարուրին և վերոյիշեալ վայրերից շատերին։

տաշէսի որդին կամ յաջորդն էր մեր զրոյցների Շիդարը, այն է
Աքսիդար—Էքսեդարը, որի և Արտաւազդի զրոյցների նմանու-
թեամբ միևնոյն անձն են համարում այս երկուսը (Բագմամլէպ,
1906, էջ 56—59. Հմմտ. 1911, էջ 47. Վենետիկ)։

Մեզ թուում է սակայն՝ զրոյցների նմանութիւնները բաւա-
կան չեն այդ երկու անձերը նոյնացնելու. մինչդեռ զրոյցների
փոխադարձ ազդեցութիւնն ու շփոթութիւնը հնարաւոր, որով և
թերևս, մանաւանդ թէ հայ և մար Հայոց թագաւորների շփոթու-
թեամբ բացատրում է Արտաւազդի բնաւորութեան երկուութիւնը
ըստ եզնիկի և Խորենացու։ Տրդատ—Արտաշէսն ունեցել է միայն
մի յաջորդ Շիդար—Աշխադարը, իսկ Տիգրան—Տիրանը և Տիգրան
Բ. Մեծը Արտաշիսի յաջորդներն են, եթէ ոչ որդիքը, ուստի և
Արտաշիսի որդին և յաջորդ Արտաւազդը, մանաւանդ թէ վէպում
նոյնացած Տիգրան Բ. Մեծի որդի և յաջորդ Արտաւազդի հետ։
Ահա այս Արտաւազդը գահազուրկ եղաւ և օտար երկրում—Եգիպ-
տոսում եղբրական վախճան ունեցաւ և սա էր, որ գալու էր իւր
նախորդների և երկրի փառքը վերանորոգելու. ինչպէս նման պա-
րագաներում Ֆրիգիիս Բարբարոսան։ Բայց այս խնդիրների մա-
սին այլուրեք։

1. Խորեն. Գ. Խէ, 237—238։

2. Անդ, Բ. ԿԳ, 141։

Արդ ուրեմն Հայաստանի գաւառ Մարաց աշխարհը ըստ Ազաթանգեղոսի վկայութեան հարաւում է, իսկ ըստ Խորենացու հիւսիսում՝ Արարատում։ որին հաւատանք։ Ինչպէս ասացի, բոլոր հայագէտ զիտնականները վերջինս են ընդունել ցարդ։ Բայց մեզ այս հաւանական չէ թուում։ և ահա թէ ինչու։ Հայնրիկ Գեղեղը ցոյց տուեց, թէ ինչպէս Խորենացին Տիգրան Բ. Մեծին վերաբերեալ ժողովրդական զրոյցների ու երգերի գովեստների «Թիւր զիտնականութեամբ» վերագրել է Տիգրան Ա. Հայկազեանին, Կիւրոսի ժամանակակիցին¹։ և ապա խնդիրն աւելի ընդարձակ և նորանոր ապացոյցներով յուծեց Մ. Աբեղեանը²։ այնպէս որ ականայ խնդիր է ծագում, թէ արդեօք այս մեր դէպքում էլ Խորենացին չէ սխալւում։

Խորենացու վերևի վկայութիւններից շատ պարզ երևում է, որ Հայոց Թուելեաց երգերը Այրարատում՝ Մասիսից մինչև Նախճաւան բնակուած այդ օտար ժողովուրդը կոչում են «Վիշապազունք» և ինքն է, որ բացատրում է «զարմք Աշդահակայ», որ հաստատւում է և այլ վկայութիւններով։ «Արտաշիսի վերջնոյ գործք»... յայտնի են քեզ ի վիպասանացն... շինել զքաղաքն... և իբր տրփանքն Սաթինկան ընդ վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այսինքն ընդ զարմն Աշդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց»³ և յիշելով իբրև թէ այս Արտաշէսի որդի Արտաւազդի գործերն ու յայտնի առասպելն, ասում է «Այլ ոմանք ասեն և ի ծնանելն զսա զիպեալ պատահարաց իմն։ զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աշդահակայ»⁴։ Այստեղից դեռ չի հետևում ի հարկէ, «թէ վիշապազունք են զարմք Աշդահակայ կամ մարք... Ծանօթ է նաև ուրիշներին, որոնցից տունում է ինքն այդ

1. Համառօտ Պատմ. Հայոց, Թարգմ. Գ. Վ. Գալէմբարեան, էջ 8, Վիեննա 1897։

2. Հայ ժողովրդ. Առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ, Է, էջ 448—510. Արտատպ. Արարատ Ամս. Վաղարշապատ 1901։

3. Խորեն. Բ, ԽԹ, 126։

4. Բ, ԿԱ, 199։

պատահարի «պատմութիւնը», ինչպէս անուշադրութեամբ եզրակացնում է Մ. Աբեղեանը¹, որովհետեւ «ոմանց ասում են պատահարի և կախարդելու» մասին. իսկ «զարմք Աշդահակացն» բառերը անպատճառ այդ «ոմանց» չի վերաբերում, այլ հաւանօրէն Խորենացունն է, և եթէ այստեղ էլ ըստ իւր սովորութեան չէ կցում «այլաբանաբար» կամ «առասպելաբար» այսինքն» բառերը, հաւանօրէն այն պատճառով, որ առաջուց արդէն նրկու անգամ ասել է: Թէպէտեւ այս դէպքում շատ էլ էական չէ, թէ այս ուրիշներն էլ գիտեն, թէ ոչ, բայց այնքան աւելի հաւանական է, որ այլապէս նա չէր կարող պարծենալով իւր յայտնագործութեամբ ասել իւր մեկենասին. «Եւ արդ ո՞չ առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեան, թէ որպէս յայտնեցաք զսնկայտ իրս վիշապաց, որք են յազատն ի վեր ի Մասիս»²: Եւ երբ Խորենացին վերեւի «պատահարի» առթիւ մի երրորդ անգամ ասում է. «Եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն, եթէ վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դե փոխանակ եղին»³, անհերքելի կը մնայ, որ հայ ժողովուրդը միայն վիշապազունք գիտէ, որովհետեւ նորա «Թուելեաց երգերը», «վիպասանքը» և «երգիչները» այդ են գործ դնում, ուստի և ոչ միայն «զարմք Աշդահակայ» միայն Խորենացունն է: Կուցէ և «վիշապը», «տաճար վիշապաց» և «իրք վիշապաց» միայն Խորենացունն են և ոչ թէ ժողովրդական երգերինն, քանի որ երեք անգամ ևս «վիշապազունքն է մեկնում: Եւ այդ հասկանալի է, որովհետեւ վիշապազունք միայն հայ ժողովուրդն ունի, մինչդեռ վիշապների առասպել կամ զրոյց շատ ուրիշ գոնեա հնդկանրոպական ազգեր ևս. թէպէտեւ անհնարին չէ, որ հայ վիպասանները «վիշապազունք» և «վիշապ» միացնէին և այն էլ Մասիսի վրայ, որի վիշապների և շահմար օձի մասին ցարդ ևս ժողովրդի մէջ պատմւում է:

1. Հայ ժողովրդ. Առասպելները, է, 329, տես Խորեն. Բ, ԿԱ, 139.

2. Խորեն. Ա, Լ, 58:

3. Անդ, Բ, ԿԱ, 139:

Վիշապների առասպելի ծագման հիմունքն ընդհանրապէս և մեր վիշապազանց Մասսի հետ կապուելն արդէն բացատրել է Մ. Աբեղեանը¹։ Պտոմական հիմքին գալով՝ եթէ նոյն իսկ այստեղ Մար=օձ=վիշապ ժողովուրդը գործ ունի, այստեղ ազդել են Ատրպատականի Մարաց Արտաքազան թագաւորի, որ և արեւելեան Հայաստանի վրայ է իշխել, և Հայոց Արտաշիասի, և իւր որդի Արտաւազդի, ինչպէս և Տիգրան Բ.-ի Արտաւազդ և այլ հայ և մար Արտաւազդների անցքերը և ոչ Արտաշէս Բ.-ինը, որ Մարերի հետ կռիւներ չէր կարող ունեցած լինել, որոնց իւր եղբայր Բակուրն² էր իշխում և Արտաւազդ, Տիրան և Տիգրան անուանով որդիք չի ունեցել։ Բայց մեզ թուում է, որ նախ և առաջ հայ վիպասանները վիշապազունք, գուցէ և վիշապ ասելով՝ հասկացել են Այրարատում ապրող ժողովուրդը, երեւի խալդիներին և սոցա արքայական հարստութիւնը, որոնց տեղ յետոյ հայերը բռնեցին։ Պատահական չէ ի հարկէ, որ Խորենացին վիշապազունքներին յիշում է Կիւրոսի ժամանակակից Տիգրան երուանդեանի մասին խօսելիս³, որ ինչպէս Քսենոֆոնից յայտնի է, խալդերի դէմ կռիւ է մղել⁴, և եթէ Խորենացին անմիջապէս, ինչպէս և յետոյ խօսում է իւր Արտաշէս Բ.-ի և իբրեւ թէ սորա որդի Արտաւազդի և երկրորդական գահի մասին⁵, այդ անշուշտ Արտաշիաս և իւր որդին Արտաւազդն են, որոնցից առաջինը կռիւ ունեցած պիտի լինի և խալդերի, ինչպէս և Հայաստանին տիրապետած Մարաց դէմ, որոնք իբրեւ հեթանոս-գէներ կարող էին վիշապազունների հետ նոյնանալ։ Խորենացու վերջին վկայութեան «Վիշապազունք

1. Հայ ժողով. Առասպելները, է, 2, 336—354; Հմմտ. Դ. 130—164. Ը, 449—510։

2. Մարանդի Բակուրակերտ աւանը, որտեղ Արտաշէս Բ. հիւանդացու և մեռաւ (Սորեն. Բ. Կ, 136) գուցէ այս Բակուրի շինածն է. ուր մեռաւ Տրդատ-Արտաշէսը, երեւի երբ գնացել էր եղբորը տեսութեան։

3. Սորեն. Ա, Լ, 57—58։

4. Կիւրոպիդիա-խրատք Կիւրոսի։

5. Սորեն. Բ, ԽԴ, 120—121. ՅԱ, 129—130. ԿԱ, 138—139։

գողացան զմանուկն Արտաւազդ և զնւ փոխանակ եղին» երգիչների խօսքից երևում է, որ այդ բառերը նոյնանիշ են. իսկ վիշապ և դև կոչում են հին ժողովուրդները նուաճած նոր հայրենիքի բնիկներին և առհասարակ թըշնամիներին, այսպէս յոյն Հերակլէսը յաղթում է վիշապին և մաքրում է երկիրը հրէշներից, ինչպէս և Թեսէսը և ուրիշները, իսկ Հայոց ամենասիրելի քաջութեան աստուած Վահագն էլ, որ Հերակլէսի զուգատիպն է, կոչւում է վիշապաքաղ: Պարսիկները Դ.—Ե. դարերում հայերին կոչել են դև, ինչպէս Մոկացւոց¹ և Արշակին անուանում են «Այծից Հայոց արքայ»², որ հաւանօրէն դև է նշանակում: Հայոց մէջ այսօր «էծերն եկան» «դելներն եկան» հաւասար կերպով ասում են խռովկան և չարացող մարդկանց համար, և շատ ուրիշ ազգերի մէջ էլ ոյժը չարութեան գաղափարն է: Եւրոպայի ժողովուրդները դեռ պատմական դարաշրջանում՝ եւրոպացիք սկիւթացիներին, հոներին և սոցա յաջորդ թաթարներին դեւեր, դևի ծնունդ և դժոխքի ծնունդ էին համարում և կամ կոչում Լէն: Այս հաստատւում է և ըստ Աժդահակի երազի. որով «Հայկազանց երկրի» «քարծոր լեռնն սաստիկ սառնամանիքներով պատած դագաթին» ծիրանազգեստ կնոջ ծնած զիւցազուններից երրորդը, Հայկազնեան Տիգրանը, «սանձելով անարի վիշապին»³ Աժդահակի վրայ է արձակւում. որ «սանձուած անարի վիշապն» այստեղ չէ կարող Աժդահակի սերունդը նշանակել, այս պարզ է, քանի որ Աժդահակի սերունդի գաղթականութիւնը յետոյ է լինում, որի որդին է Վահագն վիշապաքաղը: Գուցէ և Այրարատի նախնական բնակիչները հնում պաշտել են օձ, որոնց հետ ցարդ ևս հայ ժողովրդի հետ կապուած է տան բախտը և վիշապ⁴,

1. Խորեն. Գ, ԾԵ, 249—250: 2. Բուզ. ԺԶ, 128:

3. Խորեն. Ա, ԻԶ, 52: 4. Յ. Մ. Գարագաշեան, Քննական Պատմ. Հայոց, Ա, Բ, § 3, էջ 50—52, Թիֆլիս 1895:

5. Վոլթէրի Essai sur les moeurs et l'esprit des nations գրքում առնուած է «Արարածների մէջ օձը պէտք է մարդկանց երևար ինչպէս մի բարձրագոյն մտաւոր էակ. ուստի և նա եզրիպ-

ուր ցարդ երկու վիշապաձոր կայ: Այս ենթադրութիւնն. այժ է ստանում շնորհիւ այն հանգամանքի որ, ինչպէս պատմեց ընկերս՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը՝ հայագէտ Ն. Մառը այս ամառ Գառնու մօտ «Աժդահայ իւրտ» կոչուած տեղում գտել է մինչև երեք մետր երկարութեամբ ձկների կամ վիշապների արձաններ, որ անտարակոյս հայերից առաջ բնիկներից պաշտուել են: Այս բոլորից յետոյ պէտք

տոսում և Յունաստանում անմահութեան սիմբոլն էր» (Th. Achilles, Moderne Völkerkunde I 2, 3. էջ 45. Stuttgart 1896):

1. Այս գրուածքը վաղուց արդէն պատրաստ էր, երբ Արարատ ամսագրի 1912 թուականին Մարտի համարում Ռ. Արրահամեանի «Արևելագիտութեան վերջին խօսքը» յօդուածից տեղեկանալով Մառի գրուածքի մասին, դիմեցի նորան և շնորհակալութեամբ ստացայ հայագէտ Ն. Մառի «Кавказъ и Памятники Духовной Культуры», որից և առաջ ենք բերում խնդրիս մասին եղածն ամբողջապէս. «Գառնու հնախօսական շրջանում սիստեմատիկ հետախուզումները, որ կապուած են Երևանայ նահանգի Գառնու Բ. կամ Գ. դարում շինուած հոյակապ հեթանոսական տաճարի պեղումների հետ, հասցրին այն յայտնագործութեան, որ շրջակայ լեռներում երևան եկան ամենահագուազիւտ, առ այժմ աշխարհում միակ վիթխարի քարէ ձկներ (երեքից հինգ մետր երկարութեամբ). ձուկ-հրէշներ: Այս ձկները երկու տեսակի են, մի քանիսը գլխով տեղական մուրգա ձկան տեսակ (նմանեցնում են և լոք ձկան), միւսները ճանար: Առցա վրայ կան խորաքանդակներ, որ ցոյց են տալիս այս յուշարձանների պաշտամունքի նշանակութիւնը. պատկերացնում են մերթ գոմշի մարմնի և ոտների կաշու շերտ, մերթ եզանը իւր գլխով, — այս նշանակ է Աստծուն զոհաբերման: Պատկերը բարդանում է երբեմն ուրիշ մանրամասներով, որոնք նույնպէս պաշտամունքի նշանակութիւն ունին, այսպէս, օրինակ, երբեմն թռչունների՝ կռունկների կամ արագիւնների: Ձուկ հրէշները նշանակում են տեղական աստուածները «վիշապները», որոնց մասին զրոյցներն իբրև մնացորդ պահպանուել են Հայոց ժողովրդական վէպում մինչև է — թ. դարը Յ. Ք. և աւելի ուշ: «Վիշապներով մենք հասնում ենք Կաւկասի կուլտուրապատմական հեռանկարին, որ բացւում է իրական յուշարձաններով: Աւելի հեռու չեն գնում և Կովկասեան գերեզմանահատները: Այդ, երևում է. որ յատակն է: Մինչև այդ խորքերը չեն հասնում և հեթանոսական գրութեան, սեպագրերի, յամենայն դէպս տեղական վանայ սիստեմի, յուշարձանները: Վիշապների վրայ կարելի

է կարծել, որ ինչպէս հնդկական կրօնական այլաբանութիւնն չար ոգին ածի—դաճական պատմական հիմք—ձե է ստացել, Մարաց թագաւոր Աստիագէս—Աժդահակի անունն նմանութեամբ, մեղնում էլ շնորհիւ Խորենացու լեզուադիտական մեկնութեան, որ շատ էլ ճիշտ չէ, որովհետեւ Աժդահակ=վիշապ Դահակ, իսկ աժդահա=վիշապ¹. և աժդահա բառը այսօր էլ հայ ժողովուրդն գործ է ածում իբրեւ մակդիր վիշապի և դէի: Այս արդէն նշանակում է հսկայ, պարթև և շատ անգամ միասին պարթև—աժդահա կամ աժդահա պարթև մարդ, որ երևի կապ չունի ամենեւին Մարաց հետ և ոչ էլ Աժդահակի հետ, որի հայկական տիպն է Արտաւազդը:

Վիշապազունք և դե նոյնանիշ էին, այդ արդէն տեսանք, որ հաստատում է և եզնիկի վկայութեամբ, որ ասում է թէ «դիւցապաշտ» հայերի կարծիքով «Ձոմն Արտաւազդ անուն արդեւեալ իցէ ղիւաց»²: Դեւերն էլ նոյնանիշ են քաջերին, որոնք ինչպէս վիշապազունք ապրում են Մասիսում և ըստ Գողթան երգիչների Արտաւազդին այնտեղ փակել են. «Եւ եթէ դու յորս հեծցիս յազատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս, անդ կայցես և զլոյս մի տեսցես»³: Քաջքերն ու վիշապներն էլ միևնոյն են. Վահրամ վարդապետն ևս Արտաւազդին կապողների համար ասում է. «Տեսեալ ոմանց քաջաց և վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս... որք ասէին, թէ զԱրտաւազդ ոմն վիշապք արդեւեալ են կենդանի ի Մասիս լեան»⁴. և ապա ըստ Յայսմաւուրքի և վանական վարդապետի Արտաւազդին կապողներն աստուածք են»⁵:

չէ ցոյց տալ զանազան տեսակի արտաքին ազդեցութիւններ, որոնք բարդացնում են կովկասի բոլոր յետադայ խնդիրները: Նոքա արիական ցեղից առաջ են» (Извѣстія Императорской Академіи Наукъ, էջ 70. С.—Петербургъ 1912):

1. N. Hübschmann, Armen. Grammatik, էջ 32, Leipzig 1895:

2. Եղծ, Ա, ԻԵ, 105. Վենետիկ 1826:

3. Խորեն. Բ, ԿԱ, 139:

4. Ղ. Ալիշան, Հին Հաւատք, է, 194. Վենետիկ 1895: Հմմտ.

Մ. Աբեղեան:

5. Խորեն. Ա, Թ, 20,

Աստուածք անշուշտ դիւցազունների, կիսաստուածների, ոգիների մտքով է, ինչպէս էր և մեր Վահագնը վիշապա-
քաղը. ինչպէս երեւի վիշապներն և քաջքերը համարուել են
ձուկ-վիշապ պաշտող վիշապազունք՝ վիշապների զարմը:
Մինչև իսկ դեռ մեր Արշակունիք իրանց դիւցազուններ են
համարել. Հայոց Արշակունեաց հիմնադիր Վաղարշակը
գրում է առ իւր եղբայր «Մեծն Արշակ արքայ Պարսից»
որոյ անձն և պատկեր որպէս և է իսկ մեր աստուածոց»¹
և իւր նախնիքների արեւին և լուսնին համապատիւ է հա-
մարել. «Մեհեան շինեալ յԱրմաւիր, անդրիս հաստատէ
արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց»². իսկ Տրդատ
Մեծը պարթևներին «դիւցախառն». «Ողջոյն... և ի մեր
դիւցախառն պարթևաց հասցէ այցելութիւն և ի փառաց
թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»³: Ագաթանգեղոսի այս
վկայութիւնից երևում է, որ դիւցախառն և քաջ հոմա-
նիշ են. և քաջ ս. Գրքում թարգմանութիւն է Augustus,
Sebastos, որ նշանակում են պաշտելի, այլ և յունարէն
հերոս=դիւցազն բառին. ուստի և բնական է ենթադրել,
որ քաջ, քաջք մեր Արշակունի արքաները և ուրեմն նոցա
ոգիները լինին: Եւ այս այնքան աւելի հաւանական է, որ
մեր աժդահա-պարթև Արշակունիների տունը ժողովրդա-
կան վէպում կոչուում է «Քաջանց տուն»⁴: Թողնելով այս
մասին այլ առթիւ խօսելու կարծում ենք աւելի ևս հա-
ւանական է, որ հայ ժողովուրդը իւր բնիկ՝ այսպէս կոչ-
ուած Հայկազանց հարստութեանց մասին միևնոյն համոզ-
մանն է եկել, որի ամենագորեղ ներկայացուցիչ Տիգրան Բ.
Մեծը զրացիներից անգամ «զօրութիւն մեծ» և «ոգի» է
համարուել, իւր հայ ժողովրդից ոչ միայն երգուել, այլ
նոյն իսկ «աստուած»⁵ է կոչուել ըստ օտար վկայութեան
անգամ: Այս էլ հաստատում է այնու, որ նախնի Հայոց

1. Խոր. Բ, Ը, 80:

2. Ագաթանգ. ԺԲ, § 127:

4. Մ. Կանայեանց, Ջոջանց տուն վէպի երեք փոխանակ, էջ
Թ, Լ. Վաղարշապատ 1910. Մշակ լրագիր 1909, թիւ 11. Թիֆլիս:5. Դ. Կասիրոս, ԼԶ, 52. Հմմտ. Ա. Մ. Գալազեան, Բ, Թ,
§ 22, էջ 137—139. Թիֆլիս 1895:

«քաջութեան» աստուած «քաջ» Վահագնը¹ Տիգրանի որդին է համարուել: Եւ թերեւ այդ Հայկազանց հարստութեան «Ոստանիկ» տան ժողովրդական կոչումն է, որ անցել է և պարթև Արշակունիներին, մանաւանդ որ Այրարատն նահանգը, որ վիշապազունների սեփականութիւնն էր, սոցանից մնաց Ոստանիկ տան, ինչպէս և վերջիններիցս Արշակունիներին ժառանգութիւն:

Գալով դէերին պէտք է ասեմ, որ սոքա կարող էին նոյնանալ վիշապներին ընդհանրապէս, ինչպէս ս. Գրքում դէն վիշապ-օձի կերպարանքով խաբում է Եւային, այսպէս էլ Մատթի ցարդ յայտնի օձ-վիշապների զրոյցին, ապա և այդ լերան շուրջը բնակուած վիշապազանց յատկապէս: Սակայն ինձ թուում է, որ այստեղ դէերը ոչ միայն իբրեւ չար ոգիներ, այլ և իբրեւ աստուածութիւն և քաջ ու բարի ոգիներ միայն նոյնանիշ են դարձել քաջքերին, որոնք իբրեւ Ոստանիկ և Արշակունի սիրուած ու պաշտուած հարստութեանց ոգիներ չէին կարող Հայոց համար չար համարուել, այլ պաշտպան առաքինի: Արդ դե բառը երկու նշանակութիւն ևս ունի: «Աւեստայում չար ոգիները առհասարակ կոչւում *daeva* «գեմոն» (նոր պարսկ. *div*): Այս միեւնոյն բառն է, ինչ որ սանսկրիտ. *deva* «աստուած», լատին. *divus*, թեպէտեւ այս բառի նշանակութիւնը Աւեստայում ուղղակի հակառակն է սանսկրիտ *deva* բառի նշանակութեան: Գաթաներում, ինչպէս և յետակայ Աւեստայում, իրար հետ յիշուած են *daeva*-դէերը ու *mašya-*մարդիկ և *daeva*-ներն ու *xrafstra*-ները: Վերջիններս երեւում է համապատասխանում են աստուածաշնչեան «ծընունք իժից» մտապատկերին², որ մեր վիշապազունքն է և նշանակութեամբ: Իսկ դե բառը իւր ձևաւորումներով ցոյց է տալիս, որ մեզնում երկու պատկերացումն էլ կայ: Գլխաւոր են մօտ տիւ, զիվ և ղիւցազն սանսկրիտի նշա-

1. Խորեն. Ա., ԼԱ., 59. Բ, ԺԲ, 85: Ագաթանգ. ԺԲ, § 127:

2. Grundriss der Iranischen Philologie, II. էջ 646, Strassburg 1896—1904:

նակութեամբ, իսկ դե՛ Աւետայի: Աւետայի բմբռնումը մեզնում ևս տիրող է եղել և դե նախ և առաջ նշանակում է չար ոգի, սատանայ: Շատ վայրերում արտասանում է տե-*tev*, մինչդեռ հասարակ ժողովրդի մանաւանդ հէքեաթ-ներում և զրոյցներում, որ խորին հնութեան հետքեր են կրում, դեւ-*Dev* արտասանութեամբ՝ տարբեր է և նշանակութեամբ, որ եթէ երբեմն հրէշաւոր-հրաշաւոր է, բայց սովորաբար մանաւանդ մեր երկու ժողովրդական վէպի Զոջանց տան կամ Սասմայ ծռերի և Քաջանց տան դիւցազներգութեանց մէջ հսկայ մարդ է, միամիտ, շատ անգամ բարի և օժտուած գերմարդկային ուժով: Այսպէս չար-դեւերը մեզնում Աւետայի նշանակութեամբ կոչւում են ոչ միայն բոլոր հեթանոս ժողովուրդները՝ Մարերը¹, Կաւկասեան և Խաղտիքի ժողովուրդները այլ և հեթանոս հայերն իսկ², մինչդեռ միւս կողմից քաջ-դեւերը, այսպէս կոչենք, քրիստոնեայ հայ Մամիկոնեաններն, այլ և ուրացողները Քաջանց տան վէպում, իսկ Զոջանց տան Սասմայ ծռեր վէպում և օտար և «անհաւատ» Բաթմանայ Բուղէն, այսինքն Բուղան և մինչև իսկ Չարբախար և Յարատայ քամին³, այսինքն տարերային ոյժը, որոնցով անշուշտ մօտենում է սանսկրիտի դիւցազնական գաղափարին: Եւ ահա այս մտքով է անշուշտ, որ Մամիկոնեանք կապւում են քաջքերի՝ Քաջանց տան հետ: Բայց այս մասին այլ ուրեք: Շեշտենք միայն, որ այսպիսով ուրեմն Գողթան երգիչների՝ Հայոց վիպաասանների դե-վիշապազունքները, էլ չեմ առում դե քաջքերը, չեն կարող լինել դե-մարերը, որոնց այդ կոչումը աւելի քրիստոնէական է. մինչդեռ այդ երգերը, թէ Արտաշիասի և թէ նոյն իսկ Արտաշէս Բ-ին վերաբերեն, հաւանօրէն Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելուց առաջ են կազմուած:

1. Կորիւն, էջ 16, 21. Վենետիկ 1894: 2. Ագաթանգ. ձԸ, § 778, 780. ձԹ, § 784—785: 3. Դեւերի, քաջերի, ինչպէս և Մամիկոնեանց ծագման մասին ընդարձակ խօսել եմ իմ անտիպ Քաջանց տան վէպի Ուսուածքում և Յաւելուածում:

Խորենացու միւս հիմքը վիշապազանց Աժդահակի սերունդ լինելուն է Մուրացան նախարարութեան, որ «Թագաւորութեան երկրորդն» է, մարական ծագումը և կալուածքները: Ըստ Խորենացու Հայոց Արշակունեաց հիմնադիր Վաղարշակի «Յետ կարգելոյ զտուն Թագաւորին, երկրորդ Թագաւորութիւնն լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց եղելոյ Թագաւորի, որ այժմ Մուրացանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետի ազգին՝ Մուրացան տէր, այլ մարացոցն տէր: Եւ թողու ի վերայ նոցա զամենայն շէնս, որ գերութենէն Մարաց»¹: Նորա ասելով Երուանդի ժամանակ «Մուրացան ազգի տանուտէրն Արգամն» էր, որի պատիւը և կալուածքները խլեց Արտաշէս Բ-ի որդի Արտաւազդը. «Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց ի նոցանէ գերկրորդութեան պատիւն, յաւելու ևս հանել և զնախնաւան, և ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գեւղս, յորում և ապարանս և բերդս ի նոցանէ շինէ իւր ժառանգութիւն... և զրաւէ յինքն զշէնս և զամենայն իշխանութիւն նոցա»²:

Նախ այն ասենք, որ Հայոց արքաները Հայաստանում չեն ունեցել «երկրորդ» և «երկրորդութեան պատիւ». այդպիսին, եթէ լինէր էլ, կարող էին ոչ թէ աննշան Մուրացան նախարարութիւնը, այլ Մամիկոնեանք համարուել, որոնք սակայն այդպիսի պատուանուն չեն կրել: Բայց այսպիսի պատուանուն կրել են Հայոց և Պարսից արքաները միմեանց վերաբերութեամբ, ինչպէս հենց ըստ Խորենացու Հայոց Արտաշէս Ա.-ը, որ սկզբում «երկրորդական գահն ունէր», բայց «յառաջագէմ դառնալով» Պարսից Արշակունեց առնում է «նախագահութիւնը»³, իսկ Տիգրան Բ. Մեծի ժամանակ ընդհակառակն է տեղի ունենում⁴: Այսպիսի յարաբերութիւն կար Պարսից Վաղարշի ժամանակ, երբ սորա Բ. եղբայր Բակուրը Մարաստանի Թագա-

1. Խորեն. Բ, Ը, 77. Հմմտ. Մ. Արեղեան, է, 2, էջ 330—332:

2. Խորեն. Բ, ԾԱ, 129—130:

3. Անդ, Բ, ԺԱ, 83:

4. Անդ, Բ, ԺԹ, 92:

ւոր դարձաւ, իսկ կրտսերը Տրդատ—Խորենացու Հայոց Արտաշէս Բ.¹ Հայաստանի, ինչպէս այդ ակնյայտնի երևում է Տակիտոսից¹: Պարզ է ուրեմն, որ Խորենացին Հայոց Մուրացան նախարարութիւնը Մարաց հետ նոյնացնելով է նոցա երկրորդական պատիւը սոցա տալիս: Այսպիսով միայն բացատրւում է, որ Տրդատ Բ. Մեծին ենթարկուած իւր փեսայն Փոքր-Մարաստանի Ատրպատականի Միհրդատ թագաւորն է, որ «երկրորդական գահ» է ունեցել, որին սակայն Խորենացին շփոթում է նորա աներ Միհրդատ Պոնտացու հետ², միևնոյն ժամանակ հասկանալի է դառնում, որ Հայոց Վաղարշակի և Արտաշէս Բ.-ի ժամանակի Հայոց «թագաւորութեան երկրորդ» Մուրացան նախարարութիւնը դարձեալ Մարերն են և այդ միևնոյն Տակիտոսի վերոյիշեալ դէպքն է Խորենացու մէջ կրկնուած: Որովհետեւ, եթէ ըստ Խորենացու Վաղարշակն է Հայոց Արշակունեաց հիմնադիրը, իսկ ըստ օտար պատմագրերի սորա եղբայր և Հայոց Տրդատ Ա. Խորենացու Հայոց Արտաշէս Բ.-ը, ուստի և Գարազաշեանը սորան կոչում է Տրդատ-Արտաշէս: Հայոց վէպում դուրս է մղուել Տրդատ-Արտաշէսի անունը իւր աւելի հռչակաւոր եղբոր Վոլոգէս-Վաղարշի անունով, ինչպէս ճիշտ դիտել է Մարքուարտը³, բայց միաժամանակ պահել է Տրդատ-Արտաշէսի անգքերի մէջ յիշողութիւն, կաւեւացնենք մենք, որ այդ միջոցին Ատրպատականի Մարաց հարստութիւնը Արշակունեաց երկրորդն է, իսկ զուտ Խորենացու Մուրացանեանք Մարերն են: Սակայն այս մասին այլուրեք:

Մուրացան նախարարութեան կալուածքներն էլ պէտք է ըստ ամենայն հաւանականութեան հարաւում որոնել, որովհետեւ մեր միւս պատմագրներից թ. Արծրունին ևս յիշում է այս տոհմը թ. դարում Վասպուրականի իշխան-

1. Տարեգիրք, ԺԵ, Բ, 429. Վենետիկ: Հմմտ. A. v. Gutschmid, Gesch. Jans, II, 129. Tübingen 1888. 2. Խորեն. Բ, 107, 121:

3. Г. Хадатьянцъ, Армянскій эпосъ, էջ 245, Москва 1896. ZDMG, Beiträge zur Geschichte und Sage von Iran, 1895, Heft IV, էջ 628—673.

ների շարքին «Սմբատ Մուրացեան»¹։ Այս ապացոյցը կարծես թուլանում է, երբ ինկատի առնենք, որ միևնոյն ժամանակ յիշուում են Վասպուրականի և Հարաւային այլ նախարարութեանց հետ և անուններ, օրինակ Հաւնունի, Վահնունի, Գաբայեղէն և Աբելինից տէր, որոնք Արարատումն էին ապրում։ Սակայն Մուրացեան «ազգը»², որ յիշուում է հաւանօրէն Խորենացուն ոչ անծանօթ Վաւաքական գահնամակում ևս «Կթ՝ Մարացեան»³, բայց զօրանամակում, Մուրացեան⁴ ձեռք, զրուած է արեւմտեան դռան իսկապէս հիւսիսային արեւմտեան՝ վերջին ԻԱ. տեղում, թէև ըստ Ս. Օրբէլեանի «Հարաւային կողման»⁵, իսկապէս հարաւ-արեւմտեան դռան է պատկանում, բայց յիշուած է Մոկաց և Կորդուաց և առհասարակ Հայաստանի հարաւում եղած նախարարութեանց շարքին։ Եւ վերջապէս զարմանալի չէ, որ ոչ մի այլ պատմագիր չէ յիշում այս նախարարութիւնը Խորենացու ցոյց տուած վայրերում, մինչև իսկ Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներին, ինչպէս և առաջ ու յետոյ ևս, երբ Մասիսի շրջակայքում, և դէպի արեւելք ճարուր կռիւներ և պատմական անցքեր են տեղի ունենում, բայց և ոչ մի այլ յիշատակութիւն կայ բացի Խորենացուց և Արծրունուց, որ սակայն հարաւում է յիշում, ինչպէս տեսանք։

Այս ապացոյցներից յետոյ աւելորդ էլ է առել, որ եթէ Խորենացու «Մարացի» Մարք-Մարաց դասական սեռականից ծագաց ձևը շատ նոր չհամարենք, ինչպէս վերք-վրաց Վրացի, գոնեա պէտք է համարել վիպական ուրեմն և ժողովրդական հայացի⁶ արուացի⁷ ձևով կազմուած, որին օգնութեան է եկել թերեւ Վաւաքական գահնամակի Մարացեան ձևը, բայց որ այդ մի ժողովրդական լեզուագիր-

1. Պատմ. Տանն Արծրունեաց, Բ, 2, 109. Գ, ԻԲ, 235 Ս. Պետերբուրգ 1887։ 2. Խորեն. Բ, Ը, 77 Հմմտ. Ա, Լ, 57—58։

3. Դ. Ալիշան, Այրարատ, 439, ցանկը, Վենետիկ 1890։

4. Յ. Շահխաթունեանց, Ստորագր Բ, 48, ցանկը, Վաղարշապատ 1842։ 5. Պատմ. 2, 16 Մոսկուա 1861։

6. Բուդ. Դ, ԼԱ, ԼԲ, 153։ 7. Բուդ. Դ, Ի, 134։ 1881

տական բացատրութիւն է նման Յ. Մամիկոնեանի և նոյն իսկ Խորենացու մանաւանդ վիպական մասի, որ և յատուկ է այսօրուան Զոջանց տան Սասմայ ծռեր վէպին: Մենք չենք ուզում մի վայրկեան նոյն իսկ հերքել, որ Խորենացին՝ որ դարու էլ հեղինակ ուզում է լինի—կարող էր իւր ժամանակի Մուրացան նախարարութեան անդամներից մէկն ու մէկից «Մարացւոց տէր» մեկնութիւնը լսած լինել, բայց որ այդ անհիմն է և հաւանօրէն ծագած Բագրատունի, Արծրունի, Մամիկոնեան և այլ նախարարութեանց նման իրանց արքայական և այն էլ հին ու պատկառելի ծագումը ցոյց տալու համար, շատ ակներև է, ինչպէս Միջին դարում եւրոպական ասպետական տոհմերն ևս հին ծագման ձրգտումով վարակուած էին: Յամենայն դէպս այդպիսի անհիմն և սնապարծ բացատրութիւնն ևս պէտք է ծագէր «Մարաց ամուր աշխարհի» կողմերում, Հայաստանի հաւաքում ապրող մի նախարարութեան համար և ոչ Այրարատում, ուր, ինչպէս տեսանք, Մուրացան նախարարութիւն չկար:

Սակայն ըստ երևոյթին Թուելեաց երգերը հակասում են մեր այս պնդման. «Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ ասեն, քաջի յորդոյն Արտաշիսի, տեղի ապարանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու, նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի Շարուրայ»: Մենք մի կողմ ենք թողնում այն շփոթութիւնը, որ Արտաշատը հիմնուել է ոչ թէ Տրտաղ-Արտաշէսի այլ Տիգրանի. Մեծի նախորդներից Արտաշիս-Արտաշէս Ա-ի ժամանակ, դուցէ և ոչ Հաննիբալի խորհրդով, ինչպէս հակառակ Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի պնդում է Մոմզէնը¹, և դիտել տալիս, որ Մարաց և Մարակերտի Շարուրայ դաշտում լինելը ոչ թէ ժողովրդական երգինն է, այլ Խորենացունը. մի բացատրութիւն, որ մեզ համար առանձին արժէք չունի: Եւ դուցէ թէ հիմնուած է ժողովրդական

1. Römische Geschichte, I, III, IX. էջ 749, ծանօթ. Berlin 1881:

երգի «Արտաւազդայ... տեղի ապարանից» բառերի վրայ: Եւ մեզ թուում է, թէ մի դուցէ Խորենացուն մոլորեցրել է է. դարու սկզբից արդէն յայտնի «Արտաւազդայ ապարանից» վանքը¹, որ ի հարկէ Թ. դարու «Արտաւազդայ ապարանք», «անապատն» է² և կամ ԺԿ. դարում յիշուած «Արտավազա վանքը»³, բայց որ գտնւում է Շարուրից բաւական հեռու Մաղկաձորի Թայշարուխ գիւղի մօտերքը⁴:

1. Գիրք Թղթոց, էջ 151. Թիֆլիս 1901: Ուխտանէս, Բ, 1է, 64. Վաղարշապատ 1871:

2. Ս. Օրբէլեան, Պատմ. 12, 127.—1է, 147. Մոսկուա 1861:

3. Մեսրոպ արքեպս. Սմբատեանց, Գեղարքունի, Ե, 365, Վաղարշապատ 1895:

4. Ալիշանը կարծում է, թէ «Արտաւազդայ ապարանքը» Արագածոտն գաւառումն է. «Զի յիշի յելս Զ. դարու՝ ընդ այլոց աւանից գաւառին և Յովհաննիկ Վանաց երէց նորին» (Այրարատ ԺԵ, Բ, էջ 401^ա ծանօթ. 1) որից առել է և Հ. Հիւրշմանը (Ortsnamen. 409): Ալիշանի խօսքից երևում է, որ նա հիմնում է իւր այդ կարծիքը Գիրք Թղթոցի և կամ Ուխտանէսի վկայութեան վրայ: Այս երկու գրուածքները ինչպէս շատ այլ դէպքերում, որոնց մասին խօսելիք ունենք, այնպէս էլ այստեղ միմեանց ուղղում և լրացնում են: Ճշմարիտ է սկսեալ ԳԹ-ի «Արրահամ սրբոյ կաթուղիի [ո. կաթուղիկէի. Հմմտ. Սերէոս Գ, ԻԵ, 89: Սամ. Անեցի 268 Վաղարշապատ 1893] Վանից երէց, Սամուէլ [=ս. Անեցի, Կամովէղի]... Հռիփսիմի, Յովհաննու վանաց,... Օշականու,... Աղիվարդայ [ո. Եղիվարդայ],... Երևնայ,... Դառնոյ, Յունանէս [ո. Յունանէս] Աւանի, Իսրայէլ Պողովանից [ո. Իւղ Պողունից],... Երևանից [ո. Արամունից], Յովանիկ Արտաւազդայ ապարանից,... Փարպիոյ,... Աղցից, Գիսգիս [ո. Գրիգորիս] Արճոյ, Կոզմաս Ուրդայ [Ուրծայ],... միւս Արճոյ,... Արծափաց,... Դատ աւանից [ո. Դարունից], Սամոտ Բագարանի [ո. Սամաս Բագրանի] մեծ մասը Արագածոտնում են, բայց այստեղ կան և վայր Կոզովտում, և աւելի շատ Կոտայքում, ինչպէս են Երևան, Դառնի, Աւան, Արամունս, որից յետոյ հենց յիշուում է Արտաւազդայ ապարանքը, որից յետոյ դարձեալ յիշուում են Արագածոտնի վայրեր: Մեզ թուում է՝ այս վկայութիւնից այդպիսի կարծիք հանելը հարկաւոր չէ. ընդհակառակը կարծես թէ Արտաւազդայ ապարանքը Կաթուղիկէից ամենահեռաւորն է. մանաւանդ որ այս անունը յիշում է Օրբէլեանը և արձանագրութիւնները և Թայշարուխը Արամուն-Արամոնից հեռու չէ:

Գուցէ և կար այդպիսի անունով մի վայր Շարուրում ևս՝ մեզ յայտնի չէ՝ որովհետեւ մի «Արտաւազուց»¹ զիւղ ևս կայ Սիւնեաց Գովստեան գաւառում, որ Շարուրից դէպի արևելք, բայց շատ հեռու է ընկնում:

Բացի այդ մեռանալու չէ, որ Շարուրը դաշտ է, ինչպէս որ Խօրենացին էլ կոչում է, մինչդեռ մեր բոլոր մատենագիրները Մարաց գաւառը կոչում են «ամուր աշխարհ» և «ամուր կողմանք», անշուշտ, ինչպէս և տեսանք, լեռնային երկիր լինելու պատճառով: Եւ եթէ մի վայրկեան անգամ անկարելին ենթադրենք, թէ այդ դաշտի շրջապատի լեռները վեհապանձ Մասիսով տային Շարուրին և իւր շրջակայքին մի այդպիսի մակդիր, մանաւանդ որ այդ կողմերում, ինչպէս և Բարդոզ լեռնաշղթայում, ապրում են եղզիներ և մահմեդական քրդեր, որոնք ոչ միայն մեր աղզային աւանդութեամբ², այլ և ըստ Մորգանի³ հին մարերն են համարւում, պէտք է առարկել սակայն, որ քրդերն առհասարակ Հայաստանի հարաւից դէպի հիւսիս շատ ու շատ ուշ են անցել: Առաջին անգամ «Քրդաստան» է կոչւում «Ամթայ դաւառը» ԺԱ. դարում և «քուրդ

1. Ստ. Օրբէլեան, Պատմ. ԼԸ, 153. Մոսկվա 1861:

2. Թ. Մեծորեցի, Պատմ. 43—44 և 108. այլ և 27, 70, 84—85 և 82 Փարիզ 1860: Այստեղ քուրդ և մար խառն, ապա և ջոկ ջոկ գործ են ածւում: Մեզ տակաւին յայտնի չէ աւելի հին վկայութիւն այս մեզնում տարածուած համոզմունքի համար:

3. J. Oppert-ը իւր «Le Peuple et la langue des Mèdes, Paris 1879, աշխատութեան մէջ Մարաց լեզուն թուրանական էր համարում. սակայն A. Delatre, S. J. իւր «Le Peuple et l'Empire des Nèdes, Bruxelles 1883 երկասիրութեամբ ցոյց տուաւ, որ այդ զուտ արիական է և իրանական ճիւղին է պատկանում: Քրդերի մեղական ցեղերից մէկը լինելու մասին հաստատուն կարծիք է յայտնել Fr. B. Charmoy իւր Cheref Nâneh ou Fasfes de la nation Kourde par Cheref-on'ddin, St-Petersbourg 1868—75 թարգմանական եռահատոր աշխատութեան մէջ, Ա. էջ 300—310: Ապա և J. de Morgan-ը իւր Mission Scientifique, tome V, Etudes linguistiques, էջ 5—6, Paris, 1904 և Les Premières Civilisation. էջ 333. Paris, 1909 աշխատութեանց մէջ: Ազգիւրների այս ցուցմունքը պարտական ենք պ. Լէօին:

ռայիս՝ յիշում է նոյն ժամանակ Վասպուրականի թոռնեան զաւառի սահմանակից հեր և Սաղամուտ զաւառներում՝¹ և հետեւեալ դարերում միայն այդ անունով հայ իշխաններ Այրարատում, ուստի և ոչ մի հեռաւոր կապ անգամ չունին շատ աւելի ուշ Սիս-Մասիսի շուրջը այժմ բնակուող Եղդի-Կուրմանջ քրդերը ոչ մեր վիշապաղանց և ոչ էլ Մար-քրդերի հետ, ինչպէս կարծւում է²։

Այն էլ անուշադիր թողնելու չէ, որ նոյն իսկ հայ վիպասանների խօսքը Արտաւազդի մասին. «Նա անց զնաց...» և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ» ցոյց են տալիս մի շատ աւելի հեռաւոր վայր, քան Արտաշատի համարեա թի տակ գտնուած Շարուրը, որ ինչպէս տեսանք, Խորենացու բացատրութիւնն է։ Ինչպէս ժամանակաբանական այնպէս էլ աշխարհագրական չափաղանցութիւններ շատ են պատահում թէ հին և թէ նոր ժողովրդական երգերում շատ անգամ նման անունների շփոթութեամբ, բայց երբեմն էլ այդ ժողովրդական ասացուածքի մի ձև, արտայայտութիւն է, որ շատ հեռու չէ ճշմարտութիւնից։ Դեռ մեր օրերում երգում էին Սուրմալիում

Զօրքը քաշեց սարի հովը,

Գնաց հաւաւ Վանայ ծովը.

Իւր քաջութեամբ Տէր-Ղուկասով։

Շատ շհարներ նա անց կացաւ,

Կայսեր պալատն ուրախացաւ

Ուրախութիւն Տէր-Ղուկասով, և ըն։

Արշակ Տէր-Ղուկասեանն, ինչպէս զիտենք, Ալաշկերտի հովտով անցել է միայն մի քանի աննշան քաղաքազիւղեր, իսկ Վանայ ծովը ի հարկէ չէ հասել, բայց և այնպէս շատ էլ հեռու չէր։

Մեր ցարդ բոլոր ասածներից պարզ երևում է, որ Այրարատում Մարաց ամուր աշխարհ կամ զաւառ, ինչպէս և Մարակերտ չկայ, այլ հարաւում, գուցէ Վասպու-

1. Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 144, 60 և 91, Վաղարշապատ 1898։

2. Սիոն վ. Տ. Մանուէլեան, Եղիղի-Կուրմանժ, Ախլցխա, 1910։

րականում: Այս ենթադրութիւնն աւելի հաւական է դառնում, երբ ինկատի ունենանք, որ ըստ մի այլ աւանդութեան «Մար Աժդահակի զարմի» բնակութեան տեղը Աղբակն է համարւում: Թ. Արծրունին՝ պատմելով Կիւրոսի դաշնակցութեամբ Տիգրանի կռիւն Աժդահակի դէմ՝ յարում է. «Բայց երկուք ոմանք ի գաւակէ Աշդահակայ ձերբակալ արարեալ Տիգրանայ առեալ ածէր ի Հայս, և կացուցեալ զնոսա ի կորդի ստրկութեան, որոյ [որոց] զփոյթ հպատակութեանն ցուցեալ կարգէ զնոսա ի գործ ծառայութեան կրել արծուիս և բազէս, և զինարբուսն ի տեղի մատուակութեան յառաջացուցեալ ի գահ նախարարութեան ձգեալ կացուցանէ, և բնակեցուցանէ զնոսա ի գաւառն Աղբագ, յետ բնակեցուցանելոյ զնոսա ի Զողախէր ի Վրնջունիս և ի Հախրամի, տեսեալ մինչև ի ժամանակս ինչ, քանզի յառաջագոյն տուեալ էր զնոսա ի ծառայութիւն քեռ իւրոյ Տիգրանուհեաց կնոջ Աշդահակայ, յացուցեալ տեղիս բնակեցուցանելով»¹:

Այստեղ Մուրացան նախարութեան մասին և ոչ իսկ ակնարկ կայ. մինչդեռ Արծրունին «արծուեկիր և բազէսակիր» ասելով երևի հասկանում է Արծրունեաց նախարարութիւնը, իսկ զինարբու-մատուակ՝ Գնունեաց. որով ինչպէս ճիշտ գիտում է Մարքուարդը, «Թովման այստեղ ինքն իրան հակասում է, երբ Արծրունեաց և Գնունեաց նախնիքը դարձնում է ազգական Աժդահակի ընտանիքի... մինչդեռ Արծրունիներին նա Ա, ա, էջ 8 [և Ա, զ, 44] համաձայն կեղծ Մ. Խորենացու Սենեքերիմի որդիներից է ծագեցնում»²: Միւս կողմից նա մի բոլորովին նոր տեղեկութեամբ «Աշդահակի գաւակներից ոմանց» Տիգրանուհուն ծառայութեան տալով՝ փոխանակ սոցա բնակեցնելու նախ Աղձնից՝ Արծրունեաց նախնական հայրենիքը³, որտեղ էր և Տիգրանակերտը⁴, ուր Տիգրանը «Յուդարկէ Թադաւորապէս զբոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն»

1. Պատմ. Ա, Ե, 38:

3. Խորեն. Բ, Ը, 80:

2. Eransvahr, էջ 177, ծանօթ. 2:

4. Բուդ. Դ, ԻԴ, 146. Ե, ԻԷ, 227:

զոր շինեաց իւրով անուամբ Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւ առն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ»¹, — հետեւելով Խորենացուն Աժդահակի ընտանիքը նախ բնակեցնում է Զողախի [Զուղա, Խոշակունիք], Վրնջունիք և Հախրամի [Նախճաւան, Խրամ] և յետոյ Արծրունեաց նոր հայրենիք Աղբազ: Այստեղից կարելի էր հետեւեցնել, որ Աժդահակայ զարմի Արծրունեաց հին հայրենիքում՝ Աղձնիքում ապրելու մի աւանդութիւն կար, մինչև իսկ Արծրունիները, ինչպէս և Գնունիները Աժդահակի այդ զարմից ծագած են համարուել, ինչպէս տեսանք. բայց ինքը Արծրունին համարում է այդ Արծրունեաց նոր հայրենիք Աղբակը: Արծրունու պատմագրութեան միջ կան և այլ նման հակասութիւններ, որ ծագում են ի հարկէ մեզ տակաւին գուցէ ընդմիշտ անյայտ մնացած աղբիւրներէց, ինչպէս կը տեսնենք, ուստի շարունակենք Աժդահակի զարմի գաղթականութեան մասին զեռ լսել նորան: Արծրունին

1. Խորեն. Ա, Լ, 57:—Արդարև կայ երկու Տիգրանակերտ: Միւսը՝ երկրորդը հիւսիսում, ըստ ամենայն հաւանութեանց Ուտիքում (Սերէոս, Գ, ԻԶ, 92 Ասողիկ. Բ, Գ, 115. Ս-Պետերբուրգ 1885): Եւ եթէ Տգուկերտը (Մ. Կաղանկատուացի, Բ. հատոր, Գ, Ը, 21, Փարիզ 1860=Տկուկերտ, Գ, Ը, 241, Մասկուա 1860) և այժմեան Թնգրնակերտ-Թառնակերտը (Ս. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն, Բ, 345, Տիֆլիս 1858) կապ ունին Տիգրանակերտ անուան հետ, որ անհաւանական չէ, ապա այդ կարող է լինել ի հարկէ «միւս» Տիգրանակերտը: Սակայն պէտք է զիտել, որ Խորենացին միայն մի՛ այն էլ առաջին Տիգրանակերտը գիտի հարաւում (Պատմ. Գ, ԻԶ, 212), որ իւր «Տիգրան Հայկազնի» շինածն էր (Գ, ԽԸ, 214—215): Եթէ Տիգրան Ա.-ը Այրարատին տէր էր, հաւանօրէն նա այստեղից գուրս ոչ հիւսիսում և ոչ էլ մանաւանդ հարաւում այդքան հեռու իւր անոնով քաղաք շինել կարող էր: Ամիզն էլ Տիգրանակերտը չէ, ինչպէս կարծել են մեր յետակայ պատմագիրները (Վարդան, ԺԶ, 34, Վենետիկ 1862. Մ. Ուռհայեցի, 15, Վաղարշապատ 1898) և կրկնում է Զամչեանը (Ա. 196), այլ Մարտիրոսաց քաղաք-Նփրկերտ-Մուֆարդինը՝ Աղձնիքում. ինչպէս ապացուցել են Լեհման-Հաուպտ և Բելկ գերմանացի գիտնականները: Հմմտ. N. Hübschmann, Altarm. Ortsnamen, Tigranakert, էջ 473—475:

խօսելով Արտաշէս Բ-ի թագաւորութեան միջոցին Արծրունի Սահակի մասին ասում է. «Սահակ որդի Վաչէի կացեալ ի դրան Արտաշէսի շքեղ և երևելի ճգնութեամբ, յոր ձեռն հաւատաց Արտաշէս զգաւառն Աղբազ, զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշղահակաց Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովազէնք և դիպագեղունք...» Բայց կին ոմն յազգէն Աշղահակայ բնակէ յամուրոն Զլմար և ի Սրինգ, ի դաւառին ի փոքր Աղբազ, և յանուն [անուն] կնոջն Զայլամար, որ և զամուրն յիւր (անուն) անուանէ. և ունէր՝ կինն զանձ բազում, և սորա զուստր մի Անուշ անուն, և անուզնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն. այս աղագաւ խնամ տարեալ թագաւորին կնոջն՝ զի ոչ ել առ Երուանդ և ոչ միով իւիք պաշտպանութեամբ»¹:

Այս վկայութեամբ ևս Արծրունին «Մար Աշղահակի զարմի» մասին կրկնում և հաստատում է իւր նախընթաց վկայութիւնը, յայտնելով միայն, որ սոքա ապրում էին փոքր Աղբակում, ուր յատկապէս յիշում է հարուստ կին Զայլամարը «յազգէն Աշղահակայ» և սորա զուստրը Անուշը, ըստ ամենայն հաւանականութեան Խորենացու Աթգահակի և սորա կին Անոյշի աւանդութեան տարբեր փոփոխակն, ուր և յիշում է Արտաշէս Բ-ի յարաբերութիւնը «Աթգահակի զարմի հետ», իսկ Խորենացին այդ կապում է Մուրացան նախարարութեան հետ: Մինչդեռ Թ. Արծրունին, որ յիշում է Մուրացեան-Մուրացան նախարարութիւնն այդպիսի բան չգիտէ: Այսպէս թէ, այնպէս չնայելով Արծրունու հակասութեան և Խորենացուց ունեցած տարբերութեանց մի բան շատ պարզ է այս երկու վկայութիւններին, որ Թ. Արծրունու Աթգահակի և սորա զարմի զրոյցը միևնոյնն է, ինչ որ Խորենացուն, այն խոշոր տարբերութեամբ, որ մինչդեռ ըստ Խորենացու Աթգահակի զարմը բնակւում է Այրարատ նահանգում, ըստ Արծրունու հա-

1. Պատմ. Ա., Ը, 54—55.

լաւում՝ Վասպուրականի Աղբակ և կամ Մեծ Աղբազ գաւառում և Կորճայքի—Հայերից համարեա միշտ և օտարներից մի միայն իւր յայտնի Կորդուաց անունով կոչուած՝ —նահանգի Փոքր Աղբակ գաւառում: Հետաքրքրական է, որ հենց Աղբակը ըստ Պլինիոսի գտնւում է Մարաստանում², իսկ Տիգրան Բ. Մեծի նուաճած երկրներից միայն Կորճէք—Կորդուացն էր, որ մնաց Հայաստանին:

Աչքի է ընկնում, որ հարաւում յիշւում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում: Այսպէս Զոպա լեռ³ Ճախուկ բերդ ու գաւառ⁴, որ յիշեցնում են մեզ Զուղան և Ճահուկ—Չահրին. նոյն իսկ Մարի գաւառ և Տամիլթ—Տամբեր գտնւում են և հարաւում, թէև Պարսկահայք նահանգում⁵: Եւ արդեօք աշխարհագրական յատուկ անունների նմանութիւնները ազդեցութիւն չեն ունեցել միեւնոյն անցքն ևս հարաւից հիւսիս փոխադրելու: Այսպէս էլ Տրդատ Արտաշէսի և Հռադամիզդ—Երուանդի պատմական անցքերը, որոնք ըստ Խորենացու տեղի են ունենում Այրարատ նահանգում և հազիւ միայն յիշւում է Տրդատ—Արտաշէսի փախուստը «ի կողմանս Հերայ ի հովուանս Մաղխաղանի»⁶, ըստ Թ. Արծրունու միայն Հեր և Զարեանդի և Վասպուրականի կողմերում⁷: Եւ համարեա թէ այս անցքերի բոլոր աշխարհագրական անունները կրկնւում են հիւսիսում և հարաւում: Այրարատում է Մասիսի հանդէպ Արտաշատը, որի շինութիւնը Խորենացին Տրդատ—Արտաշէսին⁸ է վերագրում, Արտիմէդ⁹, Մարամատ = Մարմէտ¹⁰, Մարաց մարգ¹⁰,

1. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագր. Հ. Հայաստանի, 138—142, Վեներտիկ 1822: 2. H. Hübschmann, Ortsnamen, 335—336:

3. Թ. Արծրունի, Գ, Գ, 143: 4. Անդ, Գ, Բ, 135. Գ, ԻԹ, 260, 263 և լն: 5. Ortsnamen, 338:

6. Խորեն. Բ, ԼԹ, 117—127. Հմմտ. Բուզ. Գ, Լ, 152. Խէ, 162:

7. Պատմ. Ա, է, 50—51. Ը, 52—54: 8. Խորեն. Բ, ԽԹ, 126:

9. Խորեն. Բ, ԿԵ, 144. 10. Անդ, Բ, ԽԶ, 123: Գ. Տէր-

Մկրտչեանը հիմնուելով արձանագրութեանց վրայ ենթադրում է, որ ուղղագոյն ձևն է Մարմէտի (Անանիա Շիրակացի, էջ 15, Վարդաշապատ 1896. Արտատպ. Արարատ ամսագրից):

երուանդաւան¹, երուանդաշատ², երուանդակերտ³ և երուանդաքար⁴: Նոյն կամ նոյնպիսի անուններ կան Վասպուրականում: Երուանդունիք գաւառ⁵, երուանդականք,

1. Անդ, Բ, ԽԶ, 123: 2. Անդ, Բ, ԼԹ, 117. Գ, ԼԱ, 218= քաղաք երուանդայ, Բ, ԽԶ, 123, ԽԸ, 125, ԽԹ, 127 և Ղ, 177:

3. Անդ, Բ, ԽԲ, 118: 4. Ասողիկը (Պատմ. Ա, Ե, 47, 48) երուանդաշատն այդպէս է կոչում: Անհաւանական չէ Ե. Դիւլորիէի այն կարծիքը, որ երուանդաքարը երուանդաշատի «ներքին ամրոցը» կամ ինչպէս սովորաբար միջնաբերդն է այդպէս կոչուել, բայց որ երուանդաշատն և երուանդակերտը միևնոյն քաղաքը լինէին (Ասողիկ, ծանօթ. 56, էջ 333—334) անհրաժեշտ է, քանի որ Խորենացին պարզ որոշում է, երուանդաշատը Երասխի և Ախուրեհանի խառնարանի մօտ (Խորեն. Բ, ԼԹ=Երուանդաքար Ասողիկի. Ա, Ե,) Կողբի մօտ, որ Խորենացին կարծես ուզում է նոյնացնել Մարամատ—Մարմէղի հետ, ուր էր մարաց մարզ հովիտը և երուանդավան դաշտը (Խորեն. Բ, ԽԶ), մինչդեռ երուանդակերտը այժմեան Կարակալան պիտի լինի՝ նայելով Խորենացուն կարագրին (Խորեն. Բ, ԽԲ):

5. Մ. Խորենացու «Աշխարհացոյցը» ունի երուանդունիք, Երիթունիք, երուանթունիք և Թ. Արծրունին՝ Արուանթունիք (H. Hübschmann, Ortsnamen, 343): Առաջին ընթերցուածքն է ճշտագոյնը, քանի որ Ղ. Փարպեցին ևս ունի երեցս «Ներսէս երուանդունի» (Գ, Լ, 127—127, Թիֆլիս 1904): Զօրանամակն ունի երանթունի (Յ. Շահխաթունեան, Ստորագր. Բ, 58) իսկ Վռամական գահնամակը՝ «Ծ՝ Երմանթունին» (Ալիշան, Այրարատ, 431), որ անշուշտ նոյն երուանդունին է: Իայ գրի թոյի փոխուելը մանաւանդ յատուկ անուանց մէջ արդէն շատ յայտնի է, բայց յաճախ պատահում է ևս, որ ուն ևս դառնում է մէն և ընդհակառակը: Այս փոփոխութիւնը զանազան լեզուական ընտանիքների մէջ ևս տարածուած ընդհանուր ձայնագիտական երևոյթ է. այսպէս β և ρ, m և b ոչ միայն հնդեւրոպական ընտանիքի թրուկ-փոխական ճիւղում, այլ և եգիպտերէնում ևլն (Л. З. Мсерянцъ О такъ называемыхъ «Ванскихъ» — урартскихъ лексикальныхъ и суффикальныхъ элементахъ въ Армянскомъ языкѣ, էջ 9, ծանօթ. 27. Москва 1902): Հայերէնի համար տես Н. Марръ, Грамматика древнеармянскаго языка, этимология, § 36, էջ 29. С-Петербургъ 1903): Հայերէնում կան և այլ օրինակներ, Կաղզուան=Կաղզման, Արգաւան=Արգամ (Խորեն. Բ, ԾԱ, 130) և արդեօք Աւեստայի Զայրի Վայրի անունը Հայոց Զայրմայրը չէ: Մինչև իսկ բառերի սկզբ-

Մարմէղ¹, Արտամէտ կամ Արտամատ² և Արտաշէսեան գաւառ³:

Ապա աչքի է ընկնում և այս հանգամանքը. եթէ Ազատ Մասիսում արգելուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում և կամ Ագուաքարում փակուած է Մհերը⁴ իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որ եթէ միևնոյնն էլ չեն, բայց շատ նման են: Վերջապէս ուշադրութեան արժանի է և այն, ինչպէս ըստ խորենացու Այրարատում Արտաշատի գիմաց բարձրանում է Ազատ Մասիսը, այնպէս էլ ըստ Թ. Արծրունու Արտամատի հանդէպ է «մեծ լեռն Մասիքը»: Վերջինս համարեա բառացի առնում է առաջինի Ազատ Մասիսի նկարագրութիւնը⁵, թեպէտև զիտէ, որ Երասխի մօտ են «Այրարատեան ազատն Մասեաց լեռները, ուր Արտաւազդն Արտաշէսեան քարավիժեալ խոհամանայր ի կոշտն կոհակին⁶: Արծրունու «մեծ լեռ Մասիքը» ի հարկէ Վա-

րում, մեծանում=վեճանում (Տ. Նաւասարդեան, Հայ-ժողովրդ. հէքիաթներ, Ե. Թոռու տղէն, էջ 48, Տփլիս 1899):

1. Հ. Հիւրշմանի Die Altarmen. Ortsnamen աշխատութեան քարտէզն ունի Վանից հիւսիս համանուն կամ կարասու գետակի ափին «Մերմիդ», սակայն ժողովուրդն երգում է. «Աստուած քեզ կէր քէօ Մարմէտ»: Այսպէս է կոչում և Միրախորեանը (նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Բ, ԾԴ, էջ 278. Կ. Պոլիս 1885):

2. Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Ա, 13, Վենետիկ 1889:—Թ. Արծրունի, Գ, Բ, 130, 131 և Ա, Ը, 54. սակայն սորա վերջին ձևն աղղուած է Խորենացուց (Բ, ԽԶ, 123. ԾԵ, 135): Արտամէտ-Արտամէտն է անշուշտ Արծրունու, Արտաշէսեան աւանը» (Գ, ԺԸ, 215), մինչդեռ Հ. Հիւրշմանը, ինչպէս երևում է Ortsnamen, 345, 508—409) տարբեր վայրեր է համարում: Այսպէս էլ Խորենացին Երուանդաշատը կոչում է «Դաստակերտ Երուանդայ», ապա և «Մարմէտ», թէև վերջինս թւում է, թէ այլ վայր լինի (Պատմ. Բ, ԽԶ, 123): «Դեղեցիկ դաստակերտ» կոչում է և Երուանդակերտը (Խորեն. Բ, ԽԲ, 118):

3. Ortsnamen, էջ 345: 4. Ս. Կանայեանց, Զոջանց տան

Պատմականը, Արարատ ամս. 1908, էջ 123—124, Վաղարշապատ:

5. Խորեն. Ա. ԺԲ, 25—27: 6. Թ. Արծրունի, Գ, ԻԹ, 254:

բաղայ լեռը չէ, ինչպէս կարծում է Ինճիճեանը¹, այլ Սիփանը²: Այս դէպքում առանձին նշանակութիւն էլ չունի այդ որովհետեւ եթէ առաջինի մասին վկայում են նոյեան տապանն ընդունելու աւանդութիւնը, երկրորդին ևս կարող էր իբրեւ Մասիսի յարմարուել. մանաւանդ որ Այրարատում այժմ Սիսի մասին այն են առում, ինչ որ Սիփանի³: Հենց տապանի լեռը որի հետ կապուած է և քաջերի ծագումը⁴, ըստ մեր գրականութեան հարաւում՝ Կորդուաց լեռ է, իսկ ըստ ժողովրդական աւանդութեան հիւսիսում՝ Մասիսը:

1. Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի, էջ 190, ծանօթ. 2:
2. Հ. Հիւրշմանը՝ առանց ի նկատի ունենալու Արժրունու այս վկայութիւնը, հիմնուելով Ա. Սուքրու կարծիքի վրայ (ԽԱՍ, էջ 31), ընդունում է, որ Բզնունեաց «Նեխ Մասեքը», ինչպէս և Ապահունիքի «մեծ լեռն Մասեաց» (Բուզ. Գ, Ի, 52) Սիփան լեռն է և հաստատում է Ղ. Ինճիճեանի Յայսմաւուրբից առած վկայութեամբ (Oatsnamen. 324, 370, 396, 489): Այս առնուած է Սոփերք Հայկականից (ԺԳ, Ե, 33—34, Վենետիկ 1854). որ նոյնպէս Բզնունիքումն է դնում: Գուցէ թէ «Նեխ» = նեղ, որ Սիփանին տրուած լինի իբրեւ հակադրութիւն «ազատ» Մասի (Հայկազ. Բառ. «Նեղ» իցէ լեռանդ եփրեմի» ևլն):
3. Գարեգին Սրուանձտեանց, Գրոց Բրոց էջ 56. «Նոյա տապանն եկաւ ի Սիփան, ասաց—Սիփան, առ զիս, առ զիս.—Սիփանն ասաց. գնա ի Մասիս, գնա ի Մասիս, որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս» (Մ. Արեղ. Հ. Ժողովրդ. առասպելները, ԺԱ, 573):
4. Ղ. Ալիշան, Հին Հաւատք... Հայոց, Ե, Բ, 208, Վենետիկ 1895: Այսպէս և Շուտսները (Արարատ Ամսագիր 1905, էջ 210. Վաղարշապատ):

Բ.

Նոյեան տապանի աւանդութիւնը. լեռը Հայաստանի հարաւում՝ Կորդուաց աշխարհում, ըստ օտար հեղինակների մանաւանդ Հիերոնիմոսի Այրարատ նահանգի լեռները. Մասիսը շատ ուշ է յիշուած իբրեւ տապանի լեռ: Ասորական աւանդութիւն, Բուզանդարան եւայլք. Հայկական գրաւոր աւանդութեամբ է. դարուց Մասիսը տապանի լեռ. Հայ հեղինակների մինչև ԺԲ. դարու լռութեան պատճառը: Մասիսն ըստ հնագոյն անգիր աւանդութեան եւ տապանի լեռ:

Մեզ թուում է, որ հենց Նոյեան տապանի լեռան աւանդութեամբ գլխաւորապէս կարելի է բացատրել Խորենացու սխալը, որով նա Վիշապազունքն Աժդահակի զարմ բացատրելով՝ Մարաց աշխարհը ինչպէս եւ Մարակերտը հարաւից հիւսիս՝ Այրարատ է փոխադրել: Այս պատճառով ստիպուած ենք առ ժամանակ փոքր ինչ հեռու թափառել:

Աստուածաշնչի խօսքը. «Եւ նստաւ տապանն... ի լեռինս Արարատայ»¹, որ կոչուած է եւ «Երկիր Արարադայ»², սովորաբար հասկացուել է մեր Այրարատ նահանգը, որից եւ Ազատ Մասիսը յետոյ սխալմամբ կոչուել է եւ Արարատ, մանաւանդ օտարներից: Սակայն Քերովքէ Պատկանեանը երկար ու մանրազնին հետազօտութեամբ գալիս է այն եզրակացութեան, որ այլ է Հայոց Այրարատ-Արարատ երկիրը՝ Արաքսի հովիտը եւ այլ ս. Դրքի եւ Արսորուց Արարատ-Արարադը: Ըստ Սեմական հեղինակների «Արարադը, մի լեռնային երկիր, գտնուած է Վանայ եւ Ուրմիոյ լճերի հարաւային կողմերը, ուր անցնում են լեռներ, որոնք իրար հետ միացնում են Տաւրոսի եւ Զագրոսի ճիւղաւորութիւնները», ուրեմն «Հարաւային Հայաստանը, հետն առած Քուրդաստանի լեռները, որոնք բաժանում են Հայաստանը Միջագետքից»³, որ եւ հաստատուած է սեմական

1. Ծնունդք, Ը, 4. 2. Չորրորդ Թագաւորութեանց, ԺԹ, 37:

3. К. Паткановъ, Вавскія Надписи и значеніе ихъ для Истории передней Азии, III, էջ 71, 77, 89, 92—104. С-Петербург. 1881:

և սոցանից առնուած Հայոց հեղինակների վկայութիւններով¹:

Եւ Ֆրիդրիխ Մուրադը, որին անյայտ է Ք. Պատկանեանի աշխատութիւնը, ապացուցանում է, որ Աստուածաշնչի Արարատը ոչ թէ լեռ է, այլ երկիր², որ է Ուրարտու-Արարատ-Հայաստանը³, բայց որ հրէական յետազայ մեկնարանութիւնը բաբելոնական աւանդութիւնից ազդուած մօտաւորապէս Բ. դարուց Յ. Ք. համարել է Կարդու երկիրը, Հայոց Կորդուացը: Այս աւանդութիւնն էլ ազդելով ասորական Խ. Գրքի Պելեթոյի թարգմանութեան վրայ՝ եբրայական բնագրի Արարատը ծնունդը Ը, 4 և Ես, ԼԷ, 38 թարգմանուած է Կարդու, մինչդեռ Չորր. Թագաւոր. ԺԹ, 37 և Երեմ. ԾԱ, 27 պահուած է Արարատ: Իսկ եփրեմ Խուրի Ասորին (+ մօտ. 373) խառն դործ է ածում Կարդու, Արարատ և Հայաստան, իբրեւ նոյնանիշ: Ասորական այս աւանդութիւնն էլ անցել է մահմեդականներին. Ղուրանում սուրիա 11, 46 Բահտանի լեռնաշղթայի Զեբէլ-Զուդի զազաթը համարւում է տապանի լեռը.—այժմ Զեդիրէթ քաղաքի մօտ ցոյց են տալիս իբրեւ թէ Նոյի շինած Թեմանին զիւղը—իսկ ըստ քրդական լեռների բնակիչների Քրդաստանի ամենաբարձր շղթան՝ Թուրա-Զելուն⁴:

Այնուհետեւ հերքելով Նէօլգեկէի և Բուդգէի ասորական զրոյցի նախնական լինելու հիմունքները, ընդունում է Դիլմանինը, որով ասորականն ազդուել է բաբելականից, քանի որ Ա. Բազմավէպն՝ առնելով Բերոսոսից աւանդում է թէ Քսիսութրոսի (Նոյի) նաւն ազատուեց մի լեռան վրայ. «Եւ թէ տեղին... Հայոց աշխարհն է: Եւ ի նաւէն որ չոքաւ դադարեաց ի Հայս, և ցայժմ սակաւ ինչ մասն

1. Խորեն. Ա, Ժ, 22. ԺԱ, 23. հմմտ. Սերէոս Ա. դպր. 2—4. Չորր. Թագաւոր. ԺԹ, 37 և Ես. ԼԷ, 38. հմմտ. Խորեն. Ա, ԻԳ, 48—49 և Սիմ լեռան կամ լեռների «Պոյթ» մասում ապրող «Սանասնայց» Սասունցւոց մասին Թ. Արծրունի, Բ. է, 119—121.

2. Ararat und Masis. Studien zur Armenischen Altertumskunde und Litteratur, von Friedrich Murad, I, էջ 1—5. Heidelberg 1901.

3. Անդ, II—III. էջ 5—26. 4. Անդ, IV, 26—30.

ի Կորդուաց լերինն ի Հայոց աշխարհին մնալ նշխար ասեն»¹։
Եւ բաբելական աւանդութեամբ տապանի իջած երկիրն ու
լեռը չընդունելով Ռեւանդիդը, համարում է բաբելական
Խորատափի հիւսիսում ընկած Կորդուաց շղթան, որին
հաւանորէն պատկանում էր և նիզիր երկիրը, ուր ըստ
սեպագրերի հասաւ Շամաս կամ Սիտ-Նապելտիմի նաւը։
Մուրադը ճգնելով ցոյց տալ բաբելական այս երկու սեպա-
գրերի և Բերոսոսի զրոյցների, մանաւանդ ս. Գրքի և բա-
բելականի անկախութիւնը միմեանցից և հիմք առնելով
Արարատ անուան հայերէն ձեւը և այն հանգամանքը, որ
Արարատի լեռները որոշակի կոչւում են Նոյեան քաղաքի
տեղը և մարդկութեան նոր որրանը, ենթադրում է, թէ
Հայոց Այրարատ գաւառը պէտք է լինի Ջրհեղեղի զրոյցի
նախնական հայրենիքը և նոյն իսկ անցքերի հանդիսավայրը։

Այս խնդիրներ են, որոնց մասին հակառակ և տար-
բեր կարծիքներ² կան. այսպէս ըստ Շանտայի³ «ի լերինս
Արարատայ» բացատրութեամբ հասկանալու է մի յատուկ
լեռ Կորդու-Կորդուաց լեռների մէջ, որ սեպագիր արձա-
նագրութեանց մէջ Arardi=Արարդի կը կոչուի»⁴, և որ այլ
ևս ստոյգ չէ համարում Այրարատ, Արարատ, Ուրար-
տու կամ Ուրաշտու անունների նոյնութիւնն, ինչպէս
կարծել է Հ. Հիւբշմանը⁵ և այլն, որով արդարանում է և
Պատկանեանի սրամիտ դիտողութիւնը. բայց այս խնդիր-
ները մեզ չեն վերաբերում։

1. Eusebii Chronicon arm.-lat. ed. P. J. B. Aucher, Venedig
1818, Pars I, էջ 31—37. Հմմտ. Eusebii Chronicorum Iudaeorum, ed.
A. Schoene, Berlin 1875, vol. I. Col. I, 19—23:

2. Ե. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն և Ս. Գիրք, էջ 19—24.
Ս. Էջմիածին 1908. և Historia Sacra antiquae Testamenti, quam con-
cinnavit Dr. Dr. Nermanus Zschokke, Editio sexta emendata et instructa
octo deliniationibus et tabula Geographica. Vindobonae et Lipsiae, G.
Braumüller 1910. Տես «Հանդէս Ամս», 1910, էջ 382, Վիեննա։

3. Ararat, Untersuchungen zur Kunde des alten Orients, Berlin
1902. 4. Հմմտ. Döller, Studien, տես «Հանդէս Ամս», 1910, էջ 382:

5. Անդ, էջ 382:

Մեզ համար էականն է աւանդութեանց գոյութիւնը, իսկ յատկապէս կարեւոր է այն հարցը, թէ Հայերն ունէին տեղական ջրհեղեղի զրոյց: Փ. Մուրադը յիշելով Խորենացու Հայոց պատմութեան մի վկայութիւնը Ա. զ. «Քսիսութեայի ի Հայս «նաւելու» անդիր զրոյցը», որ «Հինքն Արամազնեայք» բամբուսեայ երգում էին, գիտում է. «Այս տեղ ի հարկէ խօսքը չէ կարող միայն բաբելական ջրհեղեղի զրոյցին վերաբերել, այլ սորա նման հայ ժողովրդական այլ զրոյցի, որ Խորենացին պարզապէս ակնարկում է, առանց ի հարկէ մանրամասնութեանց»: Եւ առհասարակ Հայոց գրականութեան զրոյցներէ աղքատութիւնը վերագրելով Լուսաւորչի և յաջորդների կրօնական նախանձաւորութեան, եզրակացնում է, որ Հայերը չէին կարող չունենալ սեփական ջրհեղեղի զրոյց, երբ զրացիները և ցեղակից փոխզայիք ունէին¹:

Այս հիմունքների վրայ աւելանում է Հերովդէոս Մեծի ժամանակակից Նիկոլայոս Ղամաթկացու վկայութիւնը, որով տապանի լեռ է «Մինուաղայից վերև Արմենիոյ մեծ լեռը Բարիս»²: Մուրադը Մինուաս-Մինուաղան համարում է Մաննա երկիրը³, իսկ Բարիսը—ըստ Սէն-Մարտէնի Բաղ-

1. Ararat und Masis, VII, 43—46. III, էջ 9:

2. Josephus, Ant. Jud. 1, 95 11, 3, 6). Opera ed. B. Wiese 1, էջ 22: Ք. Պատկանեանը գիտում է. «Βάρης բառը յունաց մէջ նշանակում էր եգիպտական կուր, լաստ. իսկ բանաստեղծական լեզուում՝ ընդհանրապէս նաւակ: Նոյնը կարելի է ասել և գրգուռ գաղաթի մասին, որ գտնւում է Վանայ ծովի հիւսիսային արևելեան կողմում: Արարեիէն Կուրկուր, ասորական կարկուրա բառից, նշանակում է մեծ նաւ: Առանձին նշանակութիւն չենք տալիս այս բանին, բայց կարծում ենք, որ շատ անգամ յատուկ անուան նշանակութիւնը առիթ է տալիս աւանդութեան ծագման» (Ванскія Надписи, III, 102, ծանոթ.):

3. Մեզ աւելի հաւանական է թուում Սէն-Մարտէնի կարծիքը (Mem. sur l'Arménie I, 250, որով Մինուասը նա համարում է Մանուգեան գաւառը Վանայ ծովի հիւսիսային կողմում (К. Паткановъ, Ванскія Надписи III, 82): Այս դէպքում Բարիս լեռը կարող էր համարուել Ապահունիքի Մասիս-Սիփան գաղը (Բուլղ. Գ, Ի,

բևանդի Վարազ լեռը—Հայերէն բարձր բառը, մակդիրն Ազատ Մասիսի, Պարսկներէ Կուհի նուհը, որ Հայոց համար հնուց ի վեր սուրբ լեռ է¹։ Մի այլ ապացոյց ևս համարում է Ֆ. Մուրադը Յովսէպոսի վկայութիւնը, որով տապանը կանգնել է Արմենիոյ մի բարձր լեռան կատարին և Հայերը նոյի բնակութեան տեղը կոչում են 'Αποβατήριον'² իջեան, որ նա համարում է Հայոց նախնիքաւան անուան թարգմանութիւն. թէ և այս երկու հիմունքների դէմ էլ առարկում է հայագէտ Ֆ. Ն. Ֆինկը³։ Այս երկու հիմունքներով, մանաւանդ Յովսէպոսի վրայ յենուելով Մուրադը եզրակացնում է, թէ Հայերը ունէին Մասսի հետ կապուած ջրհեղեղի զրոյց և դեռ Քրիստոսից առաջ Հայաստանի Հրէաների միջոցաւ ծանօթ էին Ս. Գրքի ջրհեղեղի պատմութեան, որով և տեղականն ու երբայականը ձուլուեցան. թէ Մասիսը պիտի լինէր այդ լեռը, հետևում էր Հայոց համար ըստ ինքեան Մոնդոց գրքի վկայութիւնից⁴։

Իբրեւ վերջին փաստ Ֆ. Մուրադը յիշում է Հիերոնիմոսի 408—410 թուականներին գրած Եսայու մեկնութեան (lib. XI. cap. XXXVII, V, 37, 38) վկայութիւնը, թէ և այդտեղ Մասիսի անունը առանձնապէս չէ յիշուած. «Ararat autem regio in Armenia campestris est, per quam Araxes fluit, incredibilis ubertatis, ad radices Tauri montis, qui usque illuc extenditur. Ergo et Arca in qua libertatus est Noe cum liberis suis, cessante diluvio, non ad montes

52), որ Մուրադն անուշադրութեամբ (VIII, 51) Ազատ Մասիսն է համարել։ Ինչպէս Սիփանի այնպէս և Գրգուռի մասին (Βανσκία Надписи, III, 102) կայ տապանի հանդիպելու աւանդութիւնը. «Գրգուռ, առ զիս.—Գինն ի Մասիս», ևն։

1. Ararat und Masis, VII, 47—49. VIII, 50—61. Հմմտ. և Բ. Պատկանեան։

2. Antiq. Jud. I, 90 22 (1, 3, 5). Opp. ed. Wiese, Vol. I, էջ 21։

3. Zeitschrift für Armen. Philologie, I Band, II Heft, 174—176, Marburg 1902։

4. Ararat und Masis, X, էջ 61—66։

*generaliter Armeniae delata est, quae appellatur Ararat, sed ad montes Tauri altissimos, qui Ararat imminet campis*¹: Հ. Գեղեղը այս համարում է «օտար գիտնականների մի համեմատութիւն, որ շատ ուշ—յամենայն դէպս թ. կամ ժ. դարուց ոչ կանուխ—Հայաստան է մտել»²: Բայց Մուրադն առարկում է, որ «Հիերոնիմոսը Հայերին մի անձանօթ մեծութիւն» է, որ երբեք Հայաստանում եղած չէ. ուստի «ա ոչ թէ մի նոր կարծիք է յայտնում, այլ հաստատում է մի իրական, գրաւոր կամ բերանացի աւանդութիւն, որ նորան դիպան է թուում»:

Մակայն Հայոց զրականութեան մէջ, շարունակում է Մուրադը, Մասիսը տապանի լեռ յիշում է շատ ուշ. նախ ճառարները երկում—մեծ մասամբ ժ.Ա.—ժ.Բ դարերում խմբագրուած. ապա և Յովհաննէս Երզնկացին (մօտ. 1250—1326) յիշում է «Բարձրակառոյցն Մասիս, տեղի հանդրստեան... տապանին»³ և սորա հետը կապուած զրոյցն իբրև յայտնի հնուց ի վեր ծանաշուած իրողութիւն: Մինչդեռ մեր բազմաթիւ հեղինակները մինչև ժ.Բ. դարը չեն յիշում այդ, չնայելով որ Նոյի, Զրհեղեղի և տապանի մասին խօսում են. և շատերը գիտեն, որ Հայաստանը մարդկութեան բ. որրանն է: Զափազանց աչքի է ընկնում և Գ. Նարեկացու լռութիւնը, չնայելով որ նորա Յակովբ Մծբնացուն նուիրուած ներբողեանում տապանի գիւտը իբրև մեծ և նշանաւոր հրաշք փառաբանւում է. և էլ աւելի տարօրինակ է Վարդան վարդապետինը, որ ընդարձակ նկարագրում

1. «Իսկ Արարատը, Արմենիոյ մի անհաւատալի պտղաբեր դաշտային դաւառն է, որի միջով հոսում է Արաքսը, Տաւրոս լեռան ստորոտներումն է [գտնւում], որոնք տարածւում են մինչև այնտեղ [Արարատ]: Ուրեմն և տապանը, որով ազատուեց Նոյը իւր որդւոց հետ, Զրհեղեղը դադարելուց յետոյ, նստաւ ոչ թէ առհասարակ Արմենիոյ լեռների վրայ, որ կոչւում է Արարատ, այլ Տաւրոսի բարձրագոյն լեռների, որ իշխում են Արարատի դաշտերի վրայ»:

2. Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche 1897, Armenien, էջ 64—65. Տես Ararat und Masis, X, 67—68:

3. Սովորք Հայկ. Ե. Ներբողեան ի ս. Լ. Հայոց Գրիգորիոս, էջ 124, 127. Վենետիկ 1853, Murad, 69:

է Այրարատը, գիտէ Այրիվանքումն է «Տախտակն ս. տապանակին Նոյեան նահապետին» և «ի նախչուան տապան է մեծ նահապետին Նոյի»¹, սակայն Մասիսի անունն անգամ չէ տալիս, թէև իւր նախորդներին ճառընտիրներից և իւր ժամանակակից Յ. Երզնկացուն ծանօթ իրողութիւն է այդ: Ակներև է, ասում է Մուրադը, որ սխալ կլինէր Հայոց մատենադիրների լռութիւնը ապացոյց համարէինք, թէ տապանի տեղը նոցա յայտնի չէր:

Սակայն և այնպէս այս պարագայի վրայ հիմնուած, շարունակում է Մուրադը, Ալիշանը պնդում է, թէ Հայերը մինչև ժի, դարը Մասիսը տապանի լեռ չեն համարել և այդ ուրոնել են Կորդուաց աշխարհում. այսպէս էլ Հ. Գելցերը՝ ի նկատի ունենալով լռութիւնը Ղ. Փարպեցու Արարատեան նահանգի նկարագրութեան և Խորենացու աշխարհագրութեան ու պատմագրութեան, ուր առիթը պակաս չէր: Մանաւանդ որ Բուզանդարանում Յակովբ Մըծնացին «տապանն Նոյեան շինուածոյն» գտնում է «ի լեառն Սարարադայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց»², որ հաստատում է և Թ. Արծրունին³:

Բայց Մուրադը երկար քննադատութիւնից յետոյ ճշդում է ցոյց տալ, որ այժմեան Բուզանդարանը խմբագրուել է է. դարուց ոչ առաջ, երբ մտել են բազմաթիւ, զլխաւորապէս ասորական աղբիւրներից առնուած լեզանդաներ, միտումնաւոր յաւելուածներ և ընդմիջարկութիւններ, որոնցից պիտի լինի և Բուզանդարանի վերոյիշեալ զլուխը⁴. մանաւանդ որ միևնոյն աւանդութիւնն ու Սարարադ շինծու անունը գտնւում է Խորենացուն վերագրուած «Պատմութիւն Հռիփսիմեանց» զրուցախառն գրքուածքում, է.—Ը. դարու գործ. «Եւ... զնացեալ ընդ մէջ Կորդուաց ընդ լեառն Սողոմի, ի բերկրացւոց գաւառին...: Բայց այսր լերինն ասի յԱսորւոց... Եհաս տապանն ի զլուխ

1. Saint-Martin, Mémoires hist. et Géogr. sur l'Arménie, Tome II, 420, 422. Paris 1819. Murad, էջ 70:

2. Բուզ. Գ, Ժ, 22, 24. Murad, 71—72:

3. Պատմ. Ա, ա, 19:

4. Ararat und Masis, X, 72—84:

լերինն, որ է Սարարադայ. և ընդ մէջ անցեալ սղոցաձուկն արդելու զնաւն. և անուն քաղաքադեղջն կոչեցաւ Թըմնիս. այսինքն թէ ութ ողիք ելին ի տապանէն»¹:

Իսկ մեզ թուում է առանց Բուզանդարանի խմբագրութեան ծանր խնդիրը յարուցանելու ևս—որ մեզ հաւանական էլ չէ թուում²—կարելի է միեւնոյն եզրակացութեան հասնել ըստ էութեան, որին հասել է Մուրադը Ակնյայտնի է, որ այս վկայութեան մէջ բացի ասորականից կան և այլ աւանդութեանց հետքեր³, և ակնարկներ. Հեղինակիս «ստի յԱսորեոց» խօսքից հետևում է, որ նորան մի այլ և հաւանօրէն հայկական աւանդութիւն ևս յայտնի էր: Եւ այս հաստատում է Մուրադին անծանօթ մնացած

1. Խորեն. 297—303. 2. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Փաւստոսի Զեռագրերը, Zeitschrift für Armenische Philologie, Band II, Heft IV, 267—286, Marburg 1904: Ե. (դիշէ) Մ. (աղաթեան), Փաւստոս Բուզանդ, Վիեննա 1890: Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերութեամբ, Վենա, 1901: Ստ. Մալխասեան, Մի նկատողութիւն Փաւստոսի պատմութեան մասին», Armen. Philologie, Band I, Heft 1, 64—66: Н. Марръ. Анонимъ, Визант. Временникъ, 1894, II, 295—302:

3. Թըմնիս մահմեդական աւանդութիւնից է ի հարկէ. աւելի հետաքրքրական է հետևեալը. «Bemerkenswert ist in dieser offenbar sehr alten syrischen Sage der Sägefisch, der an den babyl. Oannes erinnert (Dillemann, Genesis, 6 Aufl. էջ 138) und dessen Auftreten eine gewisse Ähnlichkeit mit der Rolle hat, die in den indischen Flutmythus nach der älteren Erzählung in der Catapata Brähmana Brähma in der Gestalt eines gehörnten Fisches spielt, indem er Manu in der Sintflut rettet. Manu bindet ihm nämlich das Tau des Schiffes, in welchem er sich befindet, an das Horn und der Fisch eilt damit «nach dem nördlichen Gebirge» hin; dort wird nun das Fahrzeug an einem Baum gebunden, die Stelle aber, wo man landet, heisst «Manus Niedergang» (IV, 29): Պիտոյից գրքի «Պարսա լերինն» (2, գ, բ, գ, թ, էջ 457—460, Վենետ. 1865) գլխում յիշուած է «Հիւսիսային լեռ», որ է «Բարձրոյն... զարկածս ջրհեղեղին (X, 71—72):—Յոյն հեղինակները Կորդուաց կողմերը յիշում են «Սուլուիա գաւառ, ուր և հիմայ այլ կայ Պիրքէ տեղ կամ գեղ մի՝ համաձայն Բերկրացւոց, որ պէտք էր զրուել Բերկրացւոց... օրինակ մ'ալ գրէ Բագրացւոց» (Արուստհլ Հայ, Պատմ. Եկեղեցեաց և Վանօրէից Եգիպտոսի, էջ 60, Վենետիկ 1895):

մի այլ հեղինակի խօսքով: Տիրանուն է. դարու սկզբում ապրող հեղինակն ասում է. «Լ. Տապանն Նոյի ի Կորդուս ի Սարարադ¹ լերինն է, և ոչ ի Մասիս. ի Մասեաց գնացք աւուրց քսանից, աւելի կամ պակաս. որպէս կայտ ոչ² ի գրի վասն Թմանուն լերինն, որ Թարգմանի ութ, որ էին ի տապանին ի ձեռակերտին Նոյի. որում հանդերձեցաւ Յակոբ յԱսորւոց դալ տեսանել»³: Տիրանունի խօսքերից ևս պարզ է, որ եթէ ոչ է. դարից առաջ, գոնեա նորա ժամանակ վեճ է եղել արդէն տապանի լեռան մասին: Յակոբ և Սարարադ անունները, ինչպէս և վերջինս ու Թմանուն անուան մեկնութիւնը ցոյց են տալիս, որ նորան ծանօթ էին Բուզանդարանը, և Հռիփսիմեանց պատմութիւնը: Այս ինչպէս էլ որ ուղղենք «Որպէս կայտ ոչ ի գրի վասն» խանդարուած բառերը, կը հետևի, որ Սարարադ յիշուում է «ի գրի», այսինքն գրքերում, այլապէս առանձնապէս չէր շեշտիլ, մինչդեռ Մասիսը՝ անգիր:

Եւ ինչ ասել կուզի, որ այս վեճը ծագած կը լինի աւելի վաղ Հայոց Ս. Գրքի գոնեա Բ. Թարգմանութեան ժամանակ, եթէ միայն դեռ աւելի վաղ չէր սկսուած, երբ մեր Թարգմանիչներն այլևս չպահեցին Կորդուս: Յունական բնագրի աղբեցութիւնը միայն բաւական չէր Մասի մասին այդպիսի աւանդութիւն ստեղծելու, քանի որ Կարդուն էլ Հայաստանում էր և է. դարուց շատ առաջ եղած Մասի աւանդութիւնը անշուշտ հայ ժողովրդականն էր: Այս վեճն ահա երկար դարեր շարունակուել է. մինչև Թ.

1. Ձեռագրում «ի Կորդուսիս Արարադ»: Սարարադ օտարներին բնաւ անյայտ անունը ըստ Մուրադի «սար Արարադ» կամ «ի լերինս Արարադայ» բառերից է շինուած կամ ծագած:

2. «Ձեռագիրը դիմորոշ գրում է յաճախ տ, սոյն իսկ պատճառով թերևս ընթեռնլի՝ որպէս կայ այդ ոչ (°)», ասում է հրատարակիչը: Մեզ թուում է՝ մտքին տեւի մօտ և լաւ գրաբառ կը լինի «ոչ» ևս կարդայինք «որ»: Եւ թերևս ամբողջն այսպէս. «Որպէս կայ այդ ոչ ի գրի, որ վասն Թմանուն լերինն»:

3. Միաբան (Գ. Տէր-Մկրտչեան), Հայկականք, էջ 19—22, Վաղարշապատ 1874:

դարը զըստոր աղբիւրներում տիրող է եղել ասորական. աւանդութիւնը, քանի որ դեռ Թ. Արծրունին ասում է. «Տապանն յարեւելեան ի միջոց աշխարհի՝ հանգեաւ ի լեւրինս Կորդուաց»¹, շնայելով նորան ծանօթ է և փոխգականը². Իսկ այնուհետեւ ԺԱ.-ԺԲ. դարերում արդէն հայկականը՝ Մասիսը: Եւ երբ «վկայաբանութիւն Ս. Յակովբայ Մծբնայ հայրապետին» [=Վ.] ասում է. «Խորհուրդ ի մտի եղեալ ս. Յակովբ գնալ ուր հանգեաւ տապանն ի լերինն Այրարատ»³, սորանից վերամշակուած⁴ «Պատմութիւն ս. Յ. Մծբնայ հայրապետին» (=Պ) արդէն ունի Մասիս: Սա դառնալով «ի բանսն որ վասն տապանին յուզման» յարում է. «Արդ որ այսչափ հրաշագործէր ս. Յակոբ, զիա՞րդ անգիտանայր վասն տապանին, թէ ո՞ւր կառուցեալ կայ: Ոմանք ի լեառն Կորդուաց ասացին և ոմանք ի լեառն Մասիս որ յԱյրարատեան դաւառին...: Եւ ասի ի պատմութեանն զոր յԱսորեաց մեծ ջանիւ գտի, եթէ յորժամ զհրաշսն արար նշան տապանին ի ձեռն իւրում էր»⁵:

Արդ Մուրադը ճիշտ դիտել է և համեմատութիւններով ապացուցանում է, որ Վ.-ը քաղուած է Թէոդորէդից. իսկ «Վ.-ից վերամշակուած է Պ-ն»⁶, որ այլ՝ և այն էլ ասորական ինչպէս և բնաշխարհիկ աղբիւրներից առնուած յաւելուածներով հարստացել ու զարգարուել է. ուստի եղբակացնում է. «Նոյն ասորական զրաւոր աղբիւրները որոնցից Յակոբի վերոյիշեալ լեզենդաներն են քաղուած, պէտք է Փ. Բիւզանդին կամ աւելի ևս սորա պատմագրութեան խմբագրողին հիմք ծառայած լինին»: Եւ այս ենթադրութիւնն անտարակոյս է համարում Բուզանդարանի լուսանցքից «փոխանակ ազգաւն պարսիկ» բառերի բնագրի մէջ մտնելով, որով և «Ափրատէս զգաւն պարսիկը» շփոթուել է Յակովբի հետ, ինչպէս և վերջապէս Սարարադ ան-

1. Պատմ. Ա., ա, 19:

2. Անդ, Ա., ա, 17. Հմմտ. Գ, ԻԹ, 257:

3. Վարք և Վկայաբան. սրբոց, Բ, (83—107) 103. Վենետիկ 1874:

4. Ararat und Masis, X, 81—82:

5. Սոփերք Հայկ. ԻԲ, էջ (1—63) 22—23:

6. Մ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք Սրբոց, Ժ, 54—71 ծանօթ. Վենետիկ 1814:

ուան կազմութիւնը: Մական Մ.-ը մոռանում է, որ Վ.-ի վկայութիւնը չունի ոչ միայն Թէոփորէզը, այլ և իւր յիշած միւս հեղինակները. ուստի իւր այդ տեղի «միւս աղբիւրները» կարող են լինել միայն հայկական, որ հաղորդում է Պ-ն: Լաւ պէտք է դիտել, որ Պ-ն համոզուած է, թէ Մասիսն է տապանի լեռը և իւր խօսքն աւելի ապացուցանելու համար ասում է, Ասորւոց պատմութեան մէջ էլ գտայ, որ երբ Յակոբը հրաշքներ էր գործում, տապանի նշանը ձեռքումն էր: Այս տեղից տակաւին չէ հետևում, թէ նորա Սարարադն էլ և հենց տապանի այդ աւանդութիւնն էլ ասորական աղբիւրից է, քանի որ այդ անունն իւր աւանդութեամբ Պ-ից դարեր առաջ ունէին Հայերը, ինչպէս երևում է Տիրանունից և Բուզանդարանից, այսպէս էլ և վէճը: Եւ ի նկատի ունենալով Ս. Յակովբի նշանակութիւնը Հայոց մէջ, որ տօնելի սրբերից է, մեր Լուսաւորչի ազգական է համարւում, թէև ուշ, և ժողովրդի մէջ ցարդ Բուզանդարանի պատմութեամբ համարեա կայ բառացի Մասիսի մասին, կարելի էր կարծել, որ այդ աւանդութիւնը հայկական է, ծագած Դ. դարու վերջերում, երբ տակաւին զօրեղ էր ասորական ազդեցութիւնը¹, իսկ Ե. դարու սկզբներում անցած Բուզանդարանին:

Ասորական և հայկական աւանդութեան վէճի արձագանգն է, կարծում ենք, որ լսւում է Հիերոնիմոսի վկայութիւնից, այլապէս փոխանակ մի բառի կարիք չկար նոյեան տապանի լեռը այնքան երկար ու բարակ որոշելու: Եւ մեզ թւում է, որ հենց այս վէճի հնագոյն դոյութեամբ միայն կարելի է բացատրել մեր դասական ապա սոցանից մանաւանդ Խորենացուց ազդուած յետակայ հեղինակների մինչև Ժ. և ԺԲ. դարը տապանի լեռան մասին պահած զարմանալի և անմեկնելի լռութիւնը: Եթէ Փ. Բիւզանդից սկսուած դեռ մինչև Թ. Արծրունին յիշում են Կորդուաց

1. Murad, X, 55: Ե. Տէր Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ, Բ—Ե, 61—278. Ս. էջմիածին 1909:

լեռները, որովհետեւ զրաւոր աղբիւրներ՝ Եւսերիոսը և մանաւանդ ասորական ազդեցութեան հետ միասին ասորական Ս. Գրքի բնագիրն ինչպէս և Հայոց ա. թարգմանութիւնը նոցա համար աւելի բարձր հեղինակութիւն են եղել, քան ժողովրդի անգիր զրոյցը: Բայց մեր յունասէր հեղինակները Ղ. Փարպեցին, Խորենացին ևլն հակառակն են եղել, թէ և չեն համարձակել զրաւոր պնդել: Թերևս հենց մեր ասորական և յունական դպրոցի վէճերից մէկն էլ այս է եղել, ուստի և վերջիններս հալածուել են: Եւ ահա մենք կարող ենք Մուրադի հետ եզրակացնել. «Հենց այն իրողութիւնը, որ հայ թարգմանիչները չեն պահել Պեշիթայի և ասորական մեկնութիւնը, թէ Արարատի լեռները կարգուլեռներն են, պարզ ապացուցանում է, որ այս բացատրութիւնը համաձայն չէր ժողովրդական ըմբռնման»։ և եթէ «Այս կամ այն գիտնականը կարող էր գուցէ տատանուել և կամ տարակուսել, թէ որը եղած լինի տապանի իսկական լեռը, Մասիսը թէ կարգուլեռները, և գուցէ դպրոցներում այդ մասին վիճաբանած լինին», ինչպէս տեսանք, «Բայց ժողովրդի մէջ երբէք ներս չէ թափանցել կորգուքի զրոյցը և գիտնականների մէջ էլ յարատեւ չէ մնացել. որովհետեւ այդ ոչ միայն հակասում էր բնաշխարհիկ աւանդութեան, այլ և Ս. Գրքի խօսքին», այն է. «Եւ նստաւ տապանն... ի լերին» Արարատայ» Ծննդ. Լ, 4. հայերէն թարգմանութեան¹: Եւ ինչու պէտք է Հայերը հեռուները

1. Ֆ. Մուրադը ծանօթութեան մէջ ասում է. «Ս. Գրքի միւս տեղերում հայ թարգմանիչները մասամբ պահել են եբրայական բնագրի «Արարատը», այսպէս երեմ. ԾԱ, 27 այրարատեան թագաւորութեանցն (ովանք թագաւորութեանն), ուր եւ ոմանք ի լուսանցս նշանակին. Հայք. և Բ. թագաւորութեանց ժԺ, 37 յերկիրն արարադայ, ի լուս. Հայոց: Մասամբ թարգմանւում է Հայք, ես. 1է, 38 ի Հայս»: Այս ընթերցումները առնուած են Զօրապեանի հրատարակութիւնից. սակայն այնտեղ Դ. թագաւորութեանց ժԺ, 37-ի ծանօթութեան տակ ասուած է «ի լուսանցս» ի վերայ արարադայ նշանակի. Սիմ. այսինքն Սիմարոս դնէ. հայոց»։ Բայց

Թափառէին տապանի լեռը փնտռելու, երբ այնքան մօտ էր Այրարատի, իրենց հայրենիքի, բարձրաբերձ, վեհապանծ, զրուցաշատ և հնուց ի վեր սրբազան Մասիսը¹:

Ս. Կանայեան.

այդ, մանաւանդ «Սիմ հայոց» կարող է նշանակել և «Սիմ [լեռն] Հայոց». որովհետեւ այս ինչպէս և ես. ի է, 38 տունը վերաբերում է Սենեքերիմի հայրապան որդւոց փախստեան, որ ըստ Պորինացու «Սիմ... լեռն» է (Ա, ԻԳ, 48. Բ, Ը, 80=Թ. Արծրունու Բ, է, 121, Սոյթ): Հարկաւոր է այստեղ գիտել, և երեմ. ԾԱ, 27-ի համար, որ Պորինացու Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի աշխատութեամբ տպագրուող քսան ձեռագրերն և բոլոր տպագրերն ունին եզակի «Թագաւորութեան»:

1. F. Murad, Ararat und Masis, XII, 91—92: